Een nieuwe stadsbouwmeester voor Utrecht in 1838

De opvolging van Johannes van Embden (1767-1846) door Johannes van Maurik (1812-1893)

Thomas H. von der Dunk

In 1838 verzocht stadsarchitect Johannes van Embden (1767-1846) uit hoofde van zijn gevorderde leeftijd het stadsbestuur na 22 jaar trouwe dienst om ontslag, dat hem zonder markeren werd verleend.

In zijn verzoek geeft Van Embden een opsomming van de door hem verrichte werkzaamheden. Veel sporen heeft hij niet nagelaten, omdat er toen vanwege de armoede relatief weinig gebouwd werd, en bovendien tal van bouwprojecten door particuliere architecten werden uitgevoerd. Zijn belangrijkste werk vormt de verbouwing van het Stadhuis in 1826-'30, dat van een neoclassicistische voorgevel werd voorzien. Zijn ontwerp voor de Willemskazerne aan de Wittevrouwensingel werd slechts na vereenvoudiging in 1826-'29 uitgevoerd.

Als gegadigde voor zijn post meldden zich twintig sollicitanten vanuit het hele land, waarvan er na een eerste schifting door de gemeenteraad tien overbleven, wier namen overgeleverd zijn, zodat een 'kwaliteitsvergelijking' mogelijk is.

Via twee stemrondes werd door de raad de assistent van de Amsterdamse directeur Stadswerken, Johannes van Maurik (1812-1893), uitgekozen, die aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten was opgeleid.

Lang is Van Maurik niet in Utrecht gebleven. Al in 1845, nog tijdens de bouw van het door hem ontworpen Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, keerde hij naar de hoofdstad terug.

Thomas H. von der Dunk (1961) studeerde 1979-1988 kunstgeschiedenis en archeologie in Amsterdam (specialisatie: architectuur). Van 1989-2002 was hij verbonden aan de vakgroepen geschiedenis van de universiteiten Leiden en Utrecht. In 1994 promoveerde hij in Leiden op 'Das Deutsche Denkmal', over het politieke karakter van de monumentencultus in het Heilige Roomse Rijk van de 14de tot de 18de eeuw. Sinds 2002 is hij werkaam als freelance publicist en politiek commentator.

Het bouwbedrijf in Utrecht in de vroege negentiende eeuw

Zoals de meeste Nederlandse steden, bezat ook Utrecht in de negentiende eeuw een stadsarchitect, en zoals de meeste functionarissen bezat deze niet het eeuwige leven, al scheelde dat soms niet veel. Anders dan nu gold toen een vast dienstverband van decennia niet als een blijk van geestelijke stilstand, maar van beroepsmatige degelijkheid. Sommige stadsarchitecten vervulden gedurende vele decennia tot ieders en hun eigen tevredenheid hun ambt, zoals Abraham van der Hart (1747-1820), van 1777 tot zijn dood in functie, in Amsterdam [1].

Dat wij desondanks van die van Utrecht uit deze tijd nog zo weinig weten, valt, zeker voor de eerste eeuwhelft, niet los te zien van het feit dat er toen als gevolg van algemene armoede en demografische stagnatie bijzonder weinig grote opdrachten te vergeven waren. Het aantal bouwwerken van betekenis in Utrecht uit de regeringsperiode van Willem I en Willem II is beperkt. Veel daarvan betrof bovendien de particuliere sector, waarvoor dan ook bij voorkeur particuliere bouwmeesters ingeschakeld werden, en niet de - zoals de stadsarchitect toen in officiële ambtelijke stukken werd betiteld - (stads)fabriek [2].

Te denken valt hier bijvoorbeeld aan Jan David Zocher jr. (1791-1870) uit Haarlem, die als uitvloeisel van zijn verder onuitgevoerd gebleven plan uit 1829 voor een grootschalige stadsuitbreiding in 1834-1840 de nieuwe huizen aan de Asch van Wijckskade bouwde [3]. Later leverde hij nog voor de Villa Lievendaal op Lepelenburg (1862-1863) de ontwerpen, terwijl hij daarnaast ook vanaf 1830 de eerste algemene begraafplaats Soestbergen aanleggen mocht [4]. Hij was niet de enige bouwmeester die van buiten Utrecht zijn stempel op de stad zette: zelfs de Vlaming Tilleman François Suys (1783-1861), vanaf

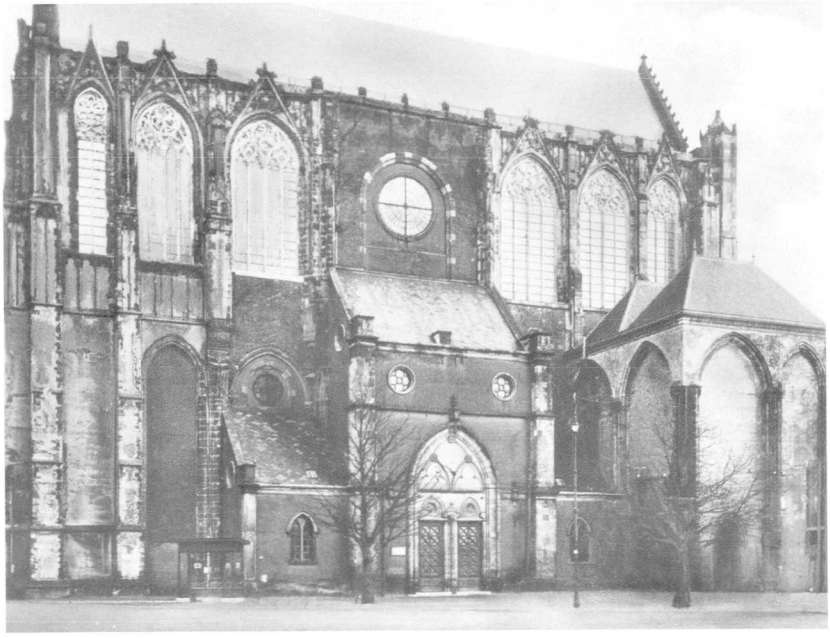

Utrecht, Domkerk met zogenaamde 'puist van Suys'. Prentbriefkaart 1927/40, collectie HUA, cat. 3015.

1825 hofarchitect van Willem I in de zuidhelft van zijn koninkrijk en later van diens Belgische 'opvolger' Leopold I, heeft in de Domstad zijn sporen nagelaten. Suys bouwde tussen 1825 en 1827 de villa 'Het Hoogeland' aan de Biltstraat en tekende in het kader van de restauratie van de Dom voor de in 1831 opgetrokken neogothische westelijke portaalaanbouw, die in 1938 weer zou worden gesloopt (de zogeheten 'Puist van Suys') [5]. De Rotterdamse stadsarchitect (!), tevens hoogleraar aan de genie- en artillerieschool in Delft, Pieter Adams (1778-1846) ontwierp de Winkel van Sinkel (1836-1839), aan de Oudegracht [6]. Karel George Zocher (1797-1863), de wèl in Utrecht gevestigde broer van Jan David, tekende voor de St. Augustinuskerk (1839-1840) even verderop [7]. Verder verrees in 1820-1821 op het Vreeburg een elegante schouwburg in neoclassicistische trant naar ontwerp van de initiatiefnemer, dansschoolhouder-annex-kastelein Cornelis van Leeuwen (1786-1841) en timmerman Gerrit van Dorssen (1750-1821) [8].

Binnen Utrecht had de stadsarchitect voorts wezenlijke concurrentie te duchten van de directeur van de stedelijke tekenschool, Christiaan Kramm (1797-1875). Kramm vergrootte bijvoorbeeld Paushuize met ondermeer een Statenzaal (1828-1833), verbouwde de voormalige Paulusabdij tot Provinciaal Gerechtshof (1837-1838), breidde het Willem Arntsz. Huis aan de Lange Nieuwstraat met een vleugel (1836-1842) uit, en ontwierp met Isaac Warnsinck (1811-1857) het Huis van Bewaring (1852-1856) [9]. Hij was ook de man die in het tekenonderwijs het 'gothische architectuurtekenen' introduceerde en in 1823 de tekeningen van de Dom leverde voor een grote vierdelige architectuurgeschiedenis van de Beierse bouwkundige Carl Friedrich von Wiebeking (1762-1842), diens *Theoretisch-praktische bürgerliche Baukunde* [10].

Kortom: veel markante nieuwe Utrechtse gebouwen uit die jaren stamden niet van de stadsarchitect. Omgekeerd belandden veel niet-strict architectonische zaken op zijn bordje; als hoofd van het zogeheten stadsfabrieksambt droeg hij ondermeer ook de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van straten, plantsoenen, verlichting en riolering. Aan zijn zorgtaken op dat vlak ging ongetwijfeld een substantieel deel van zijn werkuren heen. En voorzover de stadarchitect zich met de stedelijke architectuur in moest laten, betrof het eerder grotere en kleinere reparaties van bestaande gebouwen, dan het ontwerpen van iets geheel nieuws. Een stadsarchitect was in Utrecht in de praktijk meer als technisch bouwkundige dan als artistiek bouwkunstenaar actief.

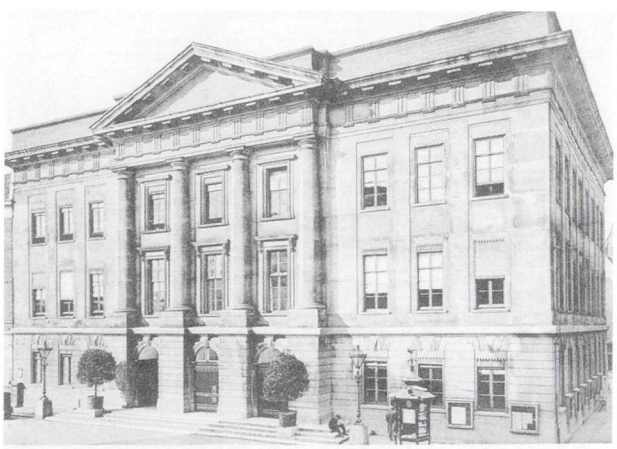

Utrecht. Stadhuis.

2. Utrecht, voorgevel Stadhuis. Prentbriefkaart 1915/25, collectie HUA, cat. 4675.

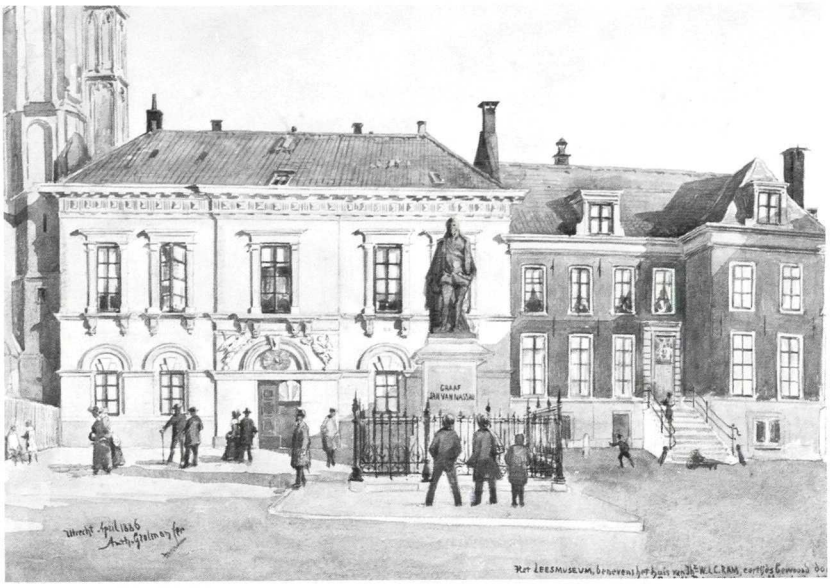

Utrecht, Domplein met Leesmuseum (links). Aquarel door A.E. Grolman, 1886. Met beschrijving: "Het LEESMUSEUM, benevens het huis van jhr. W.L.C. RAM, eertijds bewoond door Prof. H. Bouman, op het Munsterkerkhof". De huizen maakten in 1892 plaats voor het Academiegebouw. HUA, Coll. beeldmateriaal, cat.nr 30685.

Die stadsarchitect was van 1816 tot 1838 Johannes van Embden (1767-1846), die nog al eens met zijn zoon, de particuliere aannemer, timmerman en architect Floris Cornelis Everardus van Embden (1795-1836) wordt verward [11]. Samen met Kramm was de vader verantwoordelijk voor de praktische uitvoering van Suys' restauratie van de Dom, waarmee in 1824 een aanvang werd gemaakt [12]. Tot dusver was slechts één zelfstandig werk van hem bekend: de grootscheepse, nagenoeg op nieuwbouw neerkomende verbouwing van het Stadhuis in 1826-1830. Daarbij werd het tot dusverre bestaande conglomeraat van een renaissancegebouw en enkele laatmiddeleeuwse woonhuizen ondermeer van uniformerende neoclassicistische gevels voorzien, en de hoofdfaçade met een middenrisaliet van vier Dorische halfzuilen onder driehoekig fronton uitgerust [13]. Het in 1836-1837 vereenvoudigd uitgevoerd plan om twee aan de Dom grenzende panden tot 'Leesmuseum' van de Utrechtse Universiteit te verbouwen, dat men ook wel eens als schepping van de stadsarchitect genoemd ziet, stamt bijvoorbeeld van de hand van zijn zoon [14].

De ontslagaanvraag van Johannes van Embden

Van Embden senior was in 1838 inmiddels de zeventig gepasseerd en begon met zijn gezondheid te kwakkelen. Dat was voor hem de reden om zich op 12 april dat jaar tot zijn werkgever, het Utrechtse stadsbestuur, te wenden, met het verzoek om pensionering. In de lange brief, waarin dit verzoek vervat is, vat hij zijn loopbaan samen. Zij levert een schat aan informatie over zijn activiteiten in stadsdienst gedurende de afge-

lopen drie decennia, die hij, naar eigen zeggen, tot volle tevredenheid van datzelfde stadsbestuur had verricht [15].

In 1808 was hij, 41 jaar oud, op verzoek van de stedelijke overheid zonder bezoldiging de toenmalige stadsarchitect, Jacobus van der Kloes (1730-1821) [16], te hulp geschoten, omdat 'die door zynen ouderdom was buiten staat gesteld in zyne werkzaamheden'. Dat kwam er al snel op neer dat Van Embden het meeste werk kon doen; 'onderscheiden teekeningen en bestekken van gebouwen, van decoratiën bij feestelijke intogten van hooge personaadjen, enzoovoorts, bereits nog in het stedelijk archief voorhanden, zyn daarvan de overgebleven bewijzen - terwijl verscheiden nog levende leden der regering getuigenis zouden kunnen afleggen van de moeiten en de zorgen aan het tot stand brengen van hetgeen beraamd was door den ondergeteekenden besteed, terwijl hij zich vervrijmoedigt melding te maken van de hoogstvereerende wijze, waarop zyne, tot dusverre betoonde bereidwilligheid door den toenmaligen maire der stad Utrecht bij resolutie van 25 mei 1812 is beschouwd geworden, en waarvan hij de vrijheid gebruikt een afschrift ten deze te annexeren' [17].

Gevolg: maire P.W. Bosch van Drakestein (1771-1834) had, 'overwogen hebbende dat de fabriek van dezelve stad, door zyn hooggeklommen Ouderdom, grootendeels buiten staat is, dezen zijnen post in de tegenwoordige drukke omstandigheden naar behoren waar te nemen', Van Embden vanwege al het werk dat deze in die vier jaar onbetaald en belangeloos 'met kunde en onvermoeide vlijt heeft verrigt' tot adjunct-stadsfabriek benoemd. En wel met de toezegging dat zodra de post van Van der Kloes zelf vacant zou worden, 'een bijzonder regard op hem van Embden zou worden geslagen' [18].

Dat moment kwam in 1816, en inderdaad werd toen het beloofde 'regard' op Van Embden geslagen: hij werd op 25 oktober dat jaar tot stadsarchitect benoemd. Een passende beloning voor zijn geduld, want ook als adjunct had hij geen loon ontvangen, en 'de fabriek zelf was sedert jaren meerendeels, ja geheel buiten staat als zoodanig te fungeren. De verbazende en van dag tot dag toenemende omvang van verrigtingen lag geheel voor zijne rekening', waaronder zowel 'het beletten of beperken of inkorten van plannen voor een te kostbaar Lyceum, - als het helpen daarstellen van doelmatige plannen en teekeningen voor festiviteiten'. Dat werd er zeker niet minder op, nadat hij Van der Kloes was opgevolgd. Het stadsbestuur had zijn drukke werkzaamheden weten te waarderen door na tien jaar zijn tractement tot 1200 gulden te verhogen, en hem - opnieuw tien jaar later - te vereren met de medaille die in 1836 van stadswege werd geslagen bij het 200-jarig bestaan van de universiteit [19].

"Op hoogen prijs stelde de ondergeteekende steeds de zoo voortdurende en zoo ondubbelzinnige betuigingen uwer goedkeuring: hij mogt daarin eene vergoeding zien voor den maatstaf waarop hij geldelijk beloond werd, een maatstaf voorzeker moeijelijk in verhouding te brengen met den omvang zyner gewoone en dagelijksche verpligtingen, nog moeielijker, met die veelvuldige en buitengewoone werkzaamheden, waartoe hij gedu-

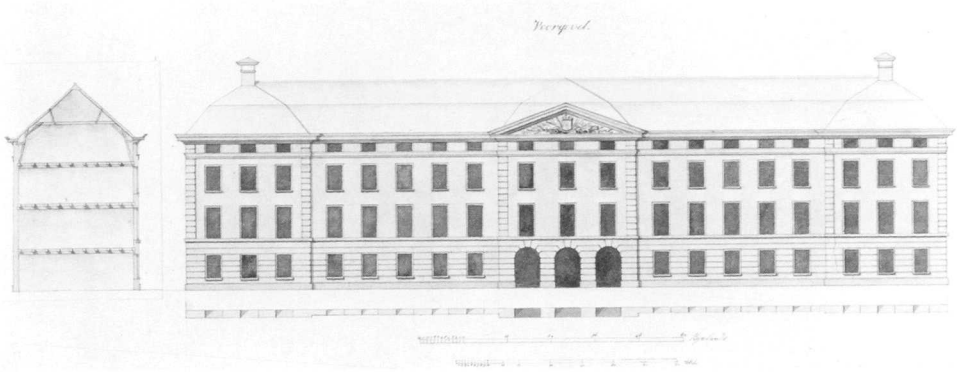

Utrecht, Willemskazerne. Ontwerp van J. van Embden, (ca. 1826). HUA, Coll. beeldmateriaal, TA, Y 11.

rende nu dertig jaren lang vooral in de laatste jaren geroepen werd. Daarvan zal het genoegzaam zijn te verwijzen naar het ontwerpen der eerste plannen en ter uitvoer brengen van het uitdiepen der vaarten, de verbouwing der sluizen en bruggen, het bouwen der groote kazerne, van het tegenwoordig Stadhuis en de militaire stallen, het amoveren der wallen, de onderscheiden verbouwingen zoo aan het onderste als bovenste gedeelte van den Domstoren, - daarbij de klokkestoel met alderzelfs omgang niet te vergeten" [20].

Met de 'grote kazerne' is de zogeheten Willemskazerne bedoeld, die tussen 1826 en 1829 op de plaats van de gewezen Wittevrouwenabdij aan de Singel werd opgetrokken, tussen de huidige gevangenis en het zogenaamde commiezenhuis aan de brug naar de Biltstraat. Het ontwerp stamde oorspronkelijk van Van Embden, maar werd pas onder zijn leiding uitgevoerd na grondige wijziging door luitenant-kolonel-ingenieur Willem Offerhaus (1773-1830), waarbij ondermeer de parallellogramvormige binnenplaats met het oog op de noodzaak van geometrisch ordentelijk exerceren tot een rechthoekige werd omgevormd, en de gevels aanmerkelijk werden versoberd [21]. De in de nacht van 18 op 19 oktober 1877 bijna geheel door brand verwoeste kazerne, voor 2500 man bestemd, was een imposant sober bakstenen gebouw in neoclassicistische trant van vier enorme vleugels rond een rechthoekige binnenplaats; de achtergevel aan de Wittevrouwenkade was in totaal 112 meter lang. De met een langgestrekt schilddak afgesloten en met hoekschoorstenen geaccentueerde hoofdvleugel aan de Ridderschapsstraat telde vier verdiepingen, de onderste in rustica uitgevoerd, en was liefst negentien vensterassen breed, waarvan de zeven middelste in een middenrisaliet onder groot driehoekig fronton waren gevat [22]. In het bewaard gebleven eerste project had Van Emden de voorgevel behalve van een slechts drie vensters brede middenrisaliet met fronton en ingangsarcade ook van twee even brede zijrisalieten willen voorzien; alle drie de risalieten waren met geblokte hoeklisenen geaccentueerd en met eigen mansardekappen ontworpen, terwijl ook het hoofddak een dergelijke knik bezat. Voor de achtergevel gold, met weglating van de middenrisaliet, iets soortgelijks [23].

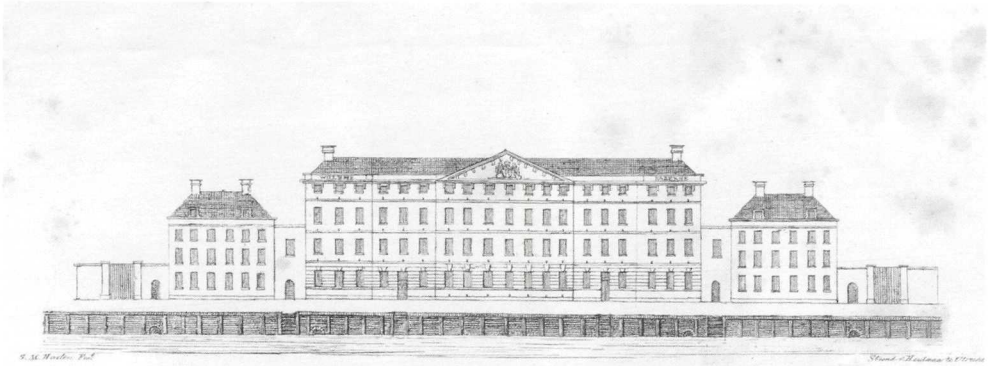

Utrecht, Willemskazerne. Als uitgevoerd naar ontwerp van W. Offerhaus, prent uit: L.E. Bosch, De Willems-kazerne voorheen de Witte Vrouwen-abdij te Utrecht, 1829. HUA, Bibl.

Met dit fronton en de monotone regelmaat van de rijen ramen lijkt de Willemskazerne een bescheiden uitvoering van de Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam van de al genoemde stadsbouwmeester Abraham van der Hart [24]. Anders dan in Amsterdam, werd de hoofdvleugel van de Willemskazerne symmetrisch geflankeerd door twee identieke lagere kubussen van drie bouwlagen met door forse hoekschoorstenen gemarkeerd omlopend schilddak. Met het vrijwel gelijktijdig verbouwde stadhuis behoorde zij zonder meer tot de belangrijkste voorbeelden van neoclassicistische profane architectuur in Utrecht.

Wat Van Embden opvallend genoeg in zijn overzicht niet noemt is de inwendige herinrichting van de Dom tussen 1824 en 1831, waar hij onder oppertoezicht van de ontwerper, Suys, het dagelijks opzicht over de werkzaamheden had en de bestekken maakte, daarbij in de vorm van een onderopzichter geassisteerd door aanvankelijk Kramm, later zijn zoon. Door de aanstelling van Suys als architect des konings te Brussel in 1825 was van diens oppertoezicht al spoedig weinig meer terechtgekomen, en werd Van Embden feitelijk met de algehele verantwoordelijkheid belast; de keus voor een rond in plaats van het door Suys voorgestelde rechthoekige bankenplan komt op conto van Van Embden. Dit zogenaamde 'amphitheater', dat door zes meter hoge houten schotten van de omliggende kerkruimte werd afgescheiden, zou pas in 1922 worden gesloopt [25].

Maar aan alles komt een eind:

"Dan dit alles heeft zijne krachten ondermijnd en hem eene bedenkelijke kwaal berokkend, hoezeer even bereidvaardig van harte, om belangeloos het welzijn en den luister dezer Stad te helpen bevorderen, de krachten begeven hem, en zijn geneesheer voorspelt hem bij verdere onafgebroken inspanning een met rassche schreden naderend einde.
Hem schiet nu de keus slechts over, om, of zijnen post en bezoldiging te behouden en op

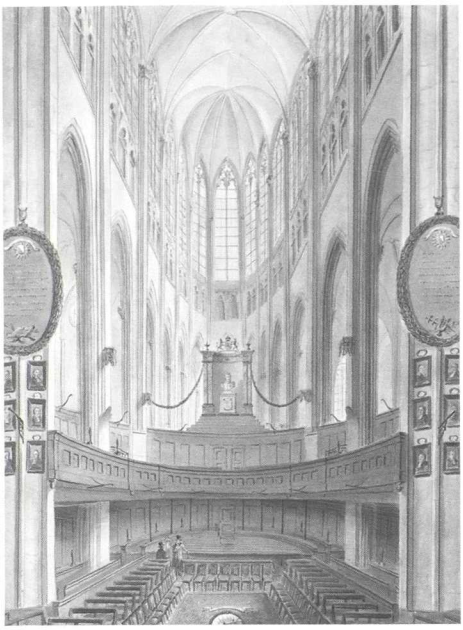

Utrecht, interieur Domkerk met zogenaamd amphitheater, bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de Universiteit. Tekening van J.A. Bouwmeester, 1836. HUA, Coll. beeldmateriaal, HA, T369.

het voetspoor van zijnen voorganger hetgeen er te verrigten valt gedeeltelijk of wel geheel niet te volbrengen, of wel een bekwaam en wakker man in zijn plaats gesteld te zien en zijn eervol ontslag te verzoeken. Hoeveel hem dit persoonlyk ook kosten moog! zijn keus kon niet twijfelachtig zijn wanneer hij ziet op dat wel begrepen belang dezer stad, dat hij na dertig jaren voor oogen hield, en met opoffering van zijne gezondheid, dikwerf van zijne nachtrust met al zijne vermogens had trachten te bevorderen. Hij vertrouwt dat die keuze ook die van UwEdelachtbare zal zijn" [26].

Slechts één verzoek heeft hij nog, na inwilliging van zijn ontslagaanvraag: dat hij van dezelfde gunsten zal mogen genieten als zijn voorganger, 'die jaren lang, zonder daarvoor iets te verrigten zijn volle tractement heeft behouden, terwijl de ondergeteekende alle zyne verpligtingen waarnam, die met uitsluiting van den ondergeteekenden tot aan zijnen dood toe, de stadswoning behield'. Kortom - en Van Embden verwijst daarbij ook naar de toelage die de inmiddels gepensioneerde vorige stedelijke kameraar Willem Keetell (1752?-1836) [27] mocht ontvangen - hij zou graag zien dat hij eveneens een bij zijn dertigjarige dienst passend levenslang pensioen zou ontvangen. Tevens hoopt hij dat de stadsbestuurders bereid zijn hem 'de inwoning te laten genieten van de huizing, die hij, tot aan den dood zijns voorgangers door denzelfden heeft zien betrekken, en waaraan hij de vreugd van den avond zijns levens verbonden acht. [..] Hij voegt bij dit verzoek nog een aanbod, moge hetzelve gunstig worden opgenomen, om, namelijk voor zoo veel zijne krachten dit toelaten, hij in de gelegenheid worde gesteld, om, door zijnen raad of medewerking aan de Stad nuttig, en uwe bedoelingen voor haren luister en welzijn bevorderlijk te zijn door ook zijne kennis, gegrond, op ondervinding en documenten welke eigenlyk zijn eigendom uitmaken aan den tegenwoordigen Heer Kameraar dien hy dit alle-

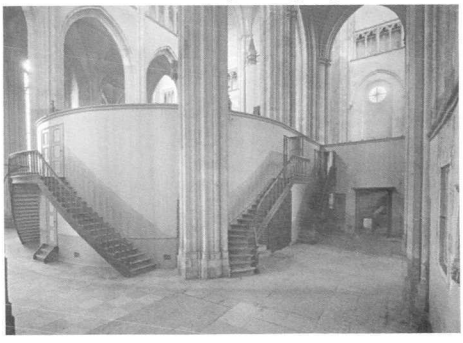

Utrecht, interieur Domkerk met zogenaamd amphitheater van achteren. Foto van E.A. van Blitz en Zn, 1922. HUA, Coll. beeldmateriaal, cat. nr 82728.

Utrecht, gezicht op Zonnenburg met Singel in zuidelijke richting. Tekening van C.van Hardenbergh, 1820/40. HUA,Coll. beeldmateriaal, cat.nr 36417.

zints waardig acht medetedeelen en over te geven' [28].
Het verzoek komt op 8 mei 1838 in de gemeenteraad ter tafel, en wordt, op voorslag van burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck (1774-1843) [29], op 14 augustus ingewilligd. De burgemeester in zijn positieve preadvies:

"Ten opzigte van het verzoek om een Eervol ontslag en pensioen door den Stads Fabriek van Embden gedaan, is het myns inzien blykbaar, dat de gevorderde leeftyd van dien Ambtenaar, zoowel als zyn ligchaamstoestand hem niet langer toelaten, die uitgebreide en vermoeiende werkzaamheden, welke aan zyne betrekking zyn verbonden, langer waar tenemen, hoezeer hy steeds, totdat zyn ongesteldheid hem hierin hinderde, met yver werkzaam was, was het hem vooral in de laatste Jaren minder gemakkelyk dan voorheen, om alle zyne werkzaamheden te verrigten; - Dit is vooral gebleken by de uitvoering der herstellingswerken aan den Domstoren, want hoezeer hy in persoon en met inspanning van zyne krachten, dit werk dikwyls heeft bezocht, zyn er echter na de volvoering van hetzelve bedenkingen gerezen ten aanzien van de daaraan gebruikte materialen, welke hoezeer zy bestaanbaar worden geoordeeld, echter wel iets te wenschen hebben overgelaten, hetwelk aanleiding heeft gegeven tot een onderzoek, waarvan het gevolg is geweest, eene reductie op de leverantien van steen en Yzer ter somma van ruim f 1200,-. De wensch van dien Ambtenaar kan dus geacht worden op goede gronden te steunen. Hierby moet myns inzien in het oog worden gehouden, dat welligt geen zyner voorgangers een zoo belangrijk tydperk, met opzigt van de veelvuldigheid en uitgebreidheid der openbare werken gedurende hetzelve daargesteld, heeft beleefd. De vernieuwing der Sluizen aan de

Vaart en aan de Waardpoort, de aanbouw der Infanterie en Kavallerie Stal, die van het Stadhuis; - de menigvuldige bemoeiing by gelegenheid van het Akademisch Eeuwfeest, gevoegd by zoo vele andere werken, welker opstelling te langwylig zoude worden, heeft zyne werkzame yver noodig gehad, en zoude wellicht de krachten van een ander, in gelyke betrekking geplaatst, hebben te kort doen schieten" [30].

Per 1 oktober, zo besluit de gemeenteraad, zal Van Embden eervol ontslagen worden, onder toekenning tot aan zijn overlijden van een pensioen van *f* 400,- per jaar en de vrije bewoning van zijn huis op het bolwerk Zonnenburg, 'mits ten allen tyde aan het Bestuur dezer Stad, derzelver Gekommitteerden tot de fabrikage of den Heer Kameraar gevende, alle zoodanige inlichtingen en opgaven betrekkelyk de Administratie der Stadsfabrikage als van hem zullen worden gevraagd en verlangd, voorts, overtegeven al zoodanige stukken, documenten, bescheiden, plans, teekeningen en wat dies meer zij, mitsgaders sleutels van afsluitingen als anderszins, welke alsnog onder zijne berusting mogten zyn gebleven, en welke het eigendom der stad zyn, niets daarvan uitgezonderd' [31].

De nieuwe stadsarchitect Johannes van Maurik

Tot opvolger van Johannes van Embden wordt bij deze gelegenheid meteen de 26-jarige Amsterdammer Johannes (Jan) van Maurik (1812-1893) benoemd, overigens een zoon van een oorspronkelijk uit Utrecht afkomstige koopman. Johannes van Maurik, een neef van de bekende Justus, was een oudleerling van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in de hoofdstad en op dat moment daar werkzaam als stadsopzichter bij Publieke Werken [32]. Ooit als timmerman en molenmaker in stadsdienst begonnen, had hij het al in 1828 tot opzichter bij de bouw van het Ooster- en Westerdok gebracht, om in 1830 op slechts achttienjarige leeftijd (!) met de verantwoordelijkheid voor de IJ- en Havenwerken te worden belast en in 1836 tot assistent van de directeur van Stadswerken, C.W.M. Klijn (1788-1860) te worden gepromoveerd [33].

Zijn baan in stadsdienst had hij jarenlang met zijn opleiding gecombineerd, waaronder die laatste in toenemende mate te lijden had [34]. In 1829 had een prijsvraag aan de Academie hem nog behalve een kleine zilveren medaille een persoonlijke lofrede van de Amsterdamse burgemeester Frederik van de Poll (1780-1853) - tevens bestuursvoorzitter van de Academie - opgeleverd [35]. In 1835 had hij er de tweede prijs (een kapitaal boekgeschenk plus getuigschrift) gewonnen met zijn ontwerp voor een bibliotheek [36]. Maar inmiddels verzuimde hij gaandeweg zo vaak de lessen dat hem dat samen met enige andere notoire, maar tegelijk veelbelovende spijbelaars op een vermanend woord van diezelfde burgemeester kwam te staan [37]. Met dusdanig matig resultaat dat Van Maurik bij de gewone academieprijsvraag van 1836 voor een 'gesticht van weldadigheid ten behoeve van oude lieden van het mannelijke geslacht' op zijn hoogst half werk afleverde, en het jaar daarop bij de buitengewone academieprijsvraag voor een

Utrecht, Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Prentbriefkaart 1950/'50, collectie HUA, cat. 938.

vismarkt slechts voor de vorm meedeed om halverwege de wedstrijd af te haken [38]. Sindsdien had hij zich niet meer op de Academie laten zien. 'De gewoonte van eene te groote vrijheid', zo oordeelde hun pas aangetreden docent bouwkunde Martinus Gerardus Tétar van Elven (1803-1882) al eerder over Van Maurik en een paar mede-studenten, 'heeft hun het denkbeeld van orde doen verliezen, zoodat de terugkeering tot dezelve als het ware, eene nieuwheid voor hen is' [39].

Zou het Utrechtse stadsbestuur hier ruim twee jaar later weet van hebben gehad? Een uitvoerige, zeer strakke instructie moest hun nieuwe werknemer binden; en het bewaard gebleven document geeft een indruk van zijn alledaagse verplichtingen en taken als stadsarchitect, die meer de bruggen, riolen en sluizen, dan de hogere burgerlijke bouwkunst betroffen [40]. Daarbij werd duidelijk weinig aan het toeval overgelaten. Zo moest Van Maurik zich dagelijks bij de stedelijke kameraar melden om zijn instructies te ontvangen en verslag te doen, en idem elke zaterdagmiddag bij de gecommitteerden tot de fabicage van het stadsbestuur. Minstens tweemaal daags diende hij het werk van de stadsopzichters te inspecteren. Behalve in geval van buitengewone nood was het hem verboden om enig werk - of het nu herstel of vernieuwing betrof - op eigen gezag uit te voeren; ook mocht hij in geen enkel bouwbedrijf aandeel hebben, of werk voor particulieren binnen of buiten de stad uitvoeren zonder expliciete vergunning van het stadhuis. En evenmin mocht hij zich buiten de stad begeven zonder voorafgaand verlof van de burgemeester [41]. Als de - niet bewaard gebleven - instructie van Van Embden indertijd identiek was geweest, kan het niet verbazen dat laatstgenoemde na drie decennia lichamelijk volkomen was uitgeput, en op doktersadvies met zijn werk had moeten stoppen.

Van Maurik, die op de huidige Asch van Wijkkade ging wonen [42], zou maar kort in Utrechtse dienst blijven, nog geen zeven jaar, en in 1845 naar zijn geboortestad terugkeren om daar directeur van Stadswaterwerken te worden. In Utrecht moest hij na zijn aanstelling meteen het herstel van de Domtoren, die door een najaarsstorm op 29 november 1836 stevige averij had opgelopen, voor zijn rekening nemen. Van Embden heeft hem daarbij geassisteerd [43]. Verder heeft de nieuwe stadsarchitect gedurende zijn diensttijd echter slechts één nog bestaand gebouw van belang afgeleverd, het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, een strakke neoclassicistische witgepleisterde kubus die van 1844 tot 1846 naar zijn - zij het onder regie van stadskameraar G.W.

Deketh (1795-1881) vervaardigde - ontwerp aan de Mariaplaats verrees [44]. Welke rol Van Maurik speelde bij de vanaf 1841 circulerende en in 1844-'46 uitgevoerde plannen voor verbouwing van het Stadhuis is nog onduidelijk [45].

De sollicitatieprocedure van 1838

Aan de benoeming van Van Maurik was een korte sollicitatieprocedure vooraf gegaan, die begonnen was met met het besluit van de raad van 13 juni 1838 om 'by eene openbare aankondiging op te roepen, al zoodanige personen welke zullen vermeenen tot waarneming van de bedoelde betrekking, geschikt en bekwaam te zyn, op het tractement daartoe staande benevens eene indemniteit in plaats van vrije woning, waartoe ƒ 300,- als minimum is bepaald wordende' [46]. Die kennisgeving ging de volgende dag namens B&W de deur uit [47].

Geïnteresseerden kregen tot 7 juli de tijd om zich te melden [48], met als gevolg dat op 11 juli de gemeenteraad de keuze had uit liefst zeventien sollicitanten. Zij hadden hun verzoekschrift vergezeld laten gaan van de nodige tekeningen en andere bescheiden, die in de tussentijd ter inzage van de raadsleden hadden gelegen. Ter vergadering werd meteen tot schifting besloten, en wel in dier voege 'dat een zestal van candidaten zal worden geformeerd, uit de zoodanige te kiezen, welke alvorens daarvoor benoembaar zullen worden verklaard'. Een stemming leverde vervolgens, naar volgorde van het aantal uitgebrachte stemmen, het volgende lijstje op: J. van Maurik, J. Mouthaan, W.A. Nicola, Z. van der Bie, J. Hitchcock en W. de Kruyff. Ter vergemakkelijking van de keuze was voordien al een 'nominaire Staat der ingekomen verzoekschriften' ter tafel gebracht, die helaas niet bewaard gebleven is [49].

Wel bewaard is een door stadskameraar B.C.J. Visscher (1799-1869) [50] op 11 augustus opgemaakt staatje met het zestal dat door deze eerste selectie was heengekomen, nadien, met het oog op de definitieve keuze, met nog drie anderen aangevuld, te weten H. Springer, R. van Zoelen en T. Romeijn [51]. Deze drie hadden zich pas na de sluitingsdatum met hun blijken van bekwaamheid aangemeld - daarvan speciaal Springer met 'een aantal zeer gedetailleerde plans en teekeningen' – 'welk een en ander zy hadden aangetoond niet te hebben kunnen inzenden binnen den termijn daarvoor gesteld'. Na enige deliberatie had de gemeenteraad op voorslag van burgemeester Asch van Wijck op 25 juli besloten hen alsnog tot de procedure toe te laten, 'zynde by meerderheid van stemmen beslist, dat de benoeming uit het negental zal geschieden, zonder dat reguard zal worden geslagen op verdere sollicitatien'. De keuze dienaangaande was uitgesteld totdat de kameraar samen met de commissie van fabricage de nodige informatie kon geven 'zoo omtrent de personen als de overgelegde stukken, bewyzen van bekwaamheid, dienst verrigtingen en gedrag', wat resulteerde in genoemde staat [52].

Daarin vindt men van alle negen leeftijd en betrekking opgevoerd, alsmede kort meegedeeld waaruit de overgelegde bescheiden bestonden, voorzien van een kort com-

mentaar. Vijf van de negen kandidaten waren in de twintig, twee in de dertig, twee (te weten Mouthaan en Van der Bie) boven de veertig, terwijl alleen van De Kruijff de ouderdom niet opgegeven was (hij blijkt ook een dertiger te zijn) [53]. Naar het zich laat aanzien kwamen alle negen kandidaten uit het milieu van de in de praktijk geschoolde ambachtsman, en had geen hunner een academische ingenieursopleiding gevolgd [54]. Wel bevonden zich enige oud-leerlingen van de Amsterdamse Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten onder hen, waaronder Van Maurik, over wie door Visscher in zijn staatje het volgende werd genoteerd: 'De byzondere ingewonnene informatien, bevestigen de overgelegde getuigenissen, terwyl de overgelegde teekeningen genoegzame blyken opleveren van bekwaamheid'. Spijtig genoeg werd noch in zijn geval, noch in dat van een der anderen genoteerd wat voor tekeningen dat precies waren [55].

Op 14 augustus, de dag waarop de ontslagaanvraag van Van Embden door de gemeenteraad werd aanvaard, werd aansluitend direct over diens opvolging gestemd. Een eerste ronde leverde zeven stemmen op voor Van Maurik, vier voor Mouthaan en drie voor Van der Bie: de twee veertigers in het gezelschap, ongetwijfeld met het oog op hun levenservaring genomineerd, eindigden achter de 26-jarige Amsterdammer. Omdat deze echter niet de absolute meerderheid op zich verenigd had, volgde een tweede ronde, nu tussen Van Maurik en Mouthaan; de eerste won die met een krappe 8-6, wat inderdaad opnieuw suggereert dat veel gemeenteraadsleden voor zo'n belangrijke post de leeftijd zwaar hebben laten meewegen. Hoe dan ook: Van Maurik kon nu worden benoemd, op een jaarlijks tractement van *f* 1200 - hetzelfde dus als zijn inmiddels bejaarde voorganger genoten had - benevens *f* 300 voor tegemoetkoming voor de huishuur [56].

De concurrenten voor het stadsbouwmeesterschap

Om die keuze voor de nog jonge Van Maurik - die overigens kennelijk direct zo'n overtuigende indruk gemaakt had dat hij al bij de nominatie van het zestal als eerste op de lijst gekomen was - op de juiste waarde te kunnen schatten, is het misschien nuttig om zijn levensloop voordien en nadien met die van zijn concurrenten te vergelijken. Laten wij daarbij gemakshalve de volgorde aanhouden die ook door kameraar Visscher bij het opstellen van zijn staatje was gehanteerd.

Daarop prijkte ook reeds als tweede degene die het uiteindelijk net tegen Van Maurik heeft moeten afleggen: Jan Mouthaan (1793-1875), op dat moment stadsbouwmeester in het kleine Maasstadje Delfshaven, met een leeftijd van 46 jaar de nestor van het negental en evenals Van Maurik van hervormden huize. Vijf stuks tekeningen en vier getuigschriften (tegen Van Maurik twee) had hij weten te overleggen, en 'de goede getuigenissen zyn ook hier door informatien voldoende bevestigd. De sollicitant wordt te delfshaven zeer op waarde gesteld en is bezwaard met een talryk huisgezin' [57]. Dat laatste is een tikkeltje overdreven: Mouthaan had op dat moment slechts drie kinderen op de wereld gezet [58].

St. Petersburg, Beurs. Prijsvraagtekening van W.A. Nicola, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, coll. KABK.

In 1793 geboren in Middelburg, was hij in de jaren twintig nog in Gorinchem gevestigd, waarvandaan zijn vrouw afkomstig was [59]. Als stadsarchitect had hij in het verstilde en vervallen Delfshaven weinig van belang om handen. Het in 1825 nog met 'stadsrecht' uitgeruste plaatsje balanceerde op de rand van het bankroet en deed in 1841 een vergeefse poging door het naburige langzaam expanderende Rotterdam geannexeerd te worden. Dat beschouwde Delfshaven echter als een dermate weinig aantrekkelijke prooi, die slechts negatief op de stadsfinanciën zou drukken, dat het tot zo'n annexatie pas in 1886 komen zou [60]. Dat deze deplorabele situatie in de dagen van Mouthaan zijn weerslag op de bouwnijverheid in Delfshaven had, spreekt vanzelf. Aan activiteiten zijnerzijds is ons tot dusverre slechts bekend dat hij, na zijn mislukte gooi naar het Utrechtse ambt in Delfshaven gebleven, in 1854 een tekening en bestek maakte voor een nieuwe hervormde pastorie, waarvoor de eerste steen op 29 maart dat jaar zou worden gelegd [61]. Als weduwnaar overleed hij daar ook uiteindelijk, jaren na zijn pensionering, ruim 82 jaar oud [62].

De derde op de lijst was de Delftse bakkerszoon Willem Adriaan Nicola (1817-1897), slechts 22 jaar oud en opzichter in Arnhem [63]. Dat was hij nog maar net; even eerder was hij, na een in enige prijzen resulterende opleiding aan de Haagse tekenacademie, nog korte tijd assistent van de Amsterdamse stadsbouwmeester Jan de Greef (1784-1834) [64] geweest. Exact een week na diens dood schreef hij zich in december 1834 in aan de Amsterdamse Academie van Beeldende Kunsten om daar het jaar daarop al een kleine zilveren medaille te winnen met zijn tekening van de bekende door Thomas de Thomon (1754-1813) ontworpen Beurs in St. Petersburg (1805-1816) [65]. Nicola had zich dan ook in 1837 aan de Academie aanvankelijk opgegeven voor deelname aan de Groote Prijs voor de bouwkunst, maar trok zich een paar weken later reeds terug omdat hij inmiddels een - niet nader aangeduide - goede baan gekregen had [66].

In de tussentijd had Nicola zich in Utrecht gevestigd, waar hij vlakbij de Geertekerk een woning gevonden had. Praktisch en theoretisch was hij er verder geschoold door de zoon van de stadsbouwmeester, de al genoemde aannemer-architect Floris Cornelis Everardus van Embden, die echter begin december 1836 plotseling was overleden [67]. Daar was hij woonachtig toen hij meedong voor de Groote Prijs; toen hij een jaar later naar het Utrechtse stadsbouwmeesterschap solliciteerde, was hij al naar Arnhem verhuisd. Zijn korte tussenstop in de Domstad verklaart ongetwijfeld zijn interesse voor de vrijgekomen post, en hadden hem al met het stadsfabrieksambt in contact gebracht. In het staatje van Visscher valt te lezen: 'Is bekend als een bekwam teekenaar en als mede het opzicht gehad hebbende by het gebouw op het Munster-Kerkhof: schynt echter te jong om alleen over werken van eenig aanbelang gesteld te kunnen worden en heeft eenen ongelukkigen physieken toestand' [68]. Van welke aard die laatste was vermeldt de stedelijk kameraar niet. Met het bedoelde gebouw op het 'Munsterkerkhof' (het huidige Domplein) kan alleen maar het boven al ter sprake gebrachte Leesmuseum bedoeld zijn, dat naar ontwerp van Van Embden junior verrees.

Nicola is na zijn sollicitatie in Arnhem gebleven, waar hij als architect en steenhouwer werkzaam was, in 1851 lid van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* werd en in 1854-1855 een veertigtal moderne arbeiderswoningen in de wijk Klarendal zou bouwen [69]. Ander werk is tot dusverre niet van hem bekend.

Weinig jonger dan Mouthaan op het moment van zijn solliciteren was met zijn 42 jaar Zeger van der Bie (1795-1877), de enige andere belangstellende die nog geboren was in de achttiende eeuw [70]. Hij had zich al in 1819, direct aansluitend op de vervulling van zijn dienstplicht die hij met de militaire Willemsorde bekroond had gezien, als timmerman in Utrecht gevestigd [71], en daar was hij nog steeds werkzaam. 'Is als stadsgenoot en architect genoegzaam bekend', zo meldt Visscher slechts kort [72]. Helaas geldt dat nu niet meer. Over zijn werkzaamheden in Utrecht is niets overgeleverd. Hij verhuisde kort na zijn mislukte sollicitatie naar Zwolle om er in 1841 stadsarchitect te worden [73]; met die functie wordt hij al dat jaar als lid van de pas opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst genoemd, een paar jaar later zelfs als correspondent. Iets van belang heeft hij er niet nagelaten, en na het midden van de jaren vijftig komt hij - mogelijk wegens pensionering? - ook niet meer op de ledenlijsten voor [74]. Hij nam in 1854 als stadsarchitect ontslag [75], vestigde zich kort in Loenen aan de Vecht en keerde in 1860 naar de stad Utrecht terug, waar hij ook hoogbejaard overleed [76].

John Thomas Hitchcock (1812-1844), architect te Amsterdam, was met zijn 26 jaar weer een halve generatie jonger. 'Is by veele door zyne fraaye en aardige teekeningen bekend; doch heeft men van zyne eigenlyke bouwkundige bekwaamheden geene genoegzame bewyzen kunnen verkrygen' [77]. Dat is ons evenmin erg gelukt. Het enige gebouw van zijn hand dat wij tot dusverre met zekerheid hebben kunnen lokaliseren, betreft het in een soort neoclassicisme opgetrokken sociëteitsgebouw De Vriendschap. Dat verrees in 1838 op de plaats van drie oude woonhuizen aan de Dam tussen

Vlissingen, Artilleriekazerne Koning Willem III. Foto auteur 2006.

Kalverstraat en Nieuwe Elleboogsteeg, zou na de ontbinding van de sociëteit in 1862 het College Zeemanshoop huisvesten, en werd in 1915 ten behoeve van de nieuwbouw van Peek & Cloppenburg gesloopt [78].

Toch moet Hitchcock een veelbelovende kandidaat zijn geweest. Van Engelse afkomst, maar geboren in de hoofdstad, vertrok hij op jeugdige leeftijd naar het geboorteland van zijn ouders. Acht jaar verbleef hij te Londen, waar hij bouwkundig onderwijs genoot van de bekende architect Philip Hardwick (1792-1870), in 1827-1829 vertegenwoordigd was op de tentoonstellingen van de Royal Academy en in 1835 een bewaard, maar niet uitgevoerd ontwerp voor het Fitzwilliam Museum in Cambridge vervaardigde. Na een twee jaar durende rondreis door Groot-Brittannië keerde hij in 1836 naar Nederland terug, waar nog dat jaar in Amsterdam enkele stadsgezichten en bouwkundige tekeningen van zijn hand publiek te bezichtigen waren. De daaropvolgende vijf jaar bouwde hij de nodige, nog niet getraceerde buitenhuizen in de provincies Noordholland en Utrecht. In 1841 vertrok hij naar Nederlands-Indië, waar hij reeds drie jaar later op amper 32-jarige leeftijd overleed [79].

Willem de Kruijff (1805-1882), 33 jaar oud en architect te Vlissingen, had het Utrechtse gemeentestuur liefst vijf tekeningen en vier getuigschriften als proeve van bekwaamheid doen toekomen. 'Bijzondere informatien hebben ook hier de getuigenissen bevestigd; alleen is daardoor nog meerdere bekwaamheid in Sluis- water en aardwerken, dan in burgerlyke bouwkunde gebleken' [80]. Afkomstig uit Waddinxveen moet hij zich al vroeg in Vlissingen hebben gevestigd [81], waar hij meteen bij de oprichting in 1842 lid - en een paar jaar later correspondent - werd van de Maatschappij, en op de ledenlijsten vanaf de aanvang als stadsarchitect, dan in 1860 als gemeenteraadslid wordt vermeld, waarna hij echter van de ledenlijsten verdwijnt [82]. Als stadsarchitect heeft hij ons in Vlissingen slechts één bouwwerk nagelaten: de Artilleriekazerne Koning Willem III (1849) [83].

Als eerste van de naderhand toegevoegden volgt dan de lutherse timmermanszoon Hendrik Springer (1805-1867), 34 jaar oud en bouwkundige te Amsterdam [84]. 'De getuigschriften zyn ook hier allezints bevestigd: de teekeningen zyn uitmuntend, dragen blijken van practicale kennis. In het ontwerpen der beurs te Amsterdam en kerk te Apeldoorn is door dezen onlangs de prys behaald; zynde het laatste werk onder hem in uitvoering' [85]. Kan het van alle voorgaande sollicitanten niet verbazen dat zij het niet hebben gehaald, in het geval Springer is dat toch wel opmerkelijk, want hij had anno

Apeldoorn, Grote Kerk. Reconstructie opstandtekening voorgevel, door auteur, 1986.

1838 heel wat meer te bieden dan zeker Mouthaan en Van der Bie, die het uiteindelijk in de stemrondes tegen Van Maurik op moesten nemen. Of hebben de raadsleden-kiezers uiteindelijk misschien toch laten meewegen dat Springer zich eigenlijk te laat had aangemeld, en had iedereen toen al feitelijk zijn voorkeuren bepaald?

Hoe dan ook: Springer kon inderdaad het een en ander overleggen, en is, anders dan de anderen, geenszins in vergetelheid geraakt. Als productief telg van een bekende Amsterdamse kunstenaarsfamilie werd hij bij zijn overlijden zelfs met een uitvoerige necrologie in de *Bouwkundige Bijdragen*, het huisorgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, herdacht [86]. Van die Maatschappij was hij, altijd in Amsterdam woonachtig gebleven, dan ook al vanaf de aanvang lid [87]. Voorafgaand aan zijn Utrechtse sollicitatie had hij, in Amsterdam geboren, daar aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten gestudeerd en diverse prijzen behaald; in 1827 dong hij er vergeefs mee naar de Groote Prijs voor de bouwkunde [88]. Succesvol daarentegen was zijn inzending voor een stadhuis het jaar daarop bij een prijsvraag van de *Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde*, de voorloper van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst [89]. Onderwijl deed hij zijn eerste praktische ervaring op als onderbaas bij de herbouw van de in 1822 afgebrande Ronde Lutherse Kerk door zijn vader Willem Springer (1778-1857) en diens eveneens lutherse collega-timmerman Gerrit Moele jr. (1796-1857), naar ontwerp van stadsarchitect De Greef [90].

Nadat hij in 1828 op bijzonder jeugdige leeftijd als lid tot de Academie was toegelaten,

was hij er vervolgens van 1830 tot 1835 waarnemend directeur (d.w.z. docent) bouwkunde geweest, in welke hoedanigheid hij drie van zijn medesollicitanten in Utrecht - Van Maurik, Nicola en de hierna te noemen Van Zoelen - in de klas had gehad. Onderwijl trok hij, ondermeer in de Tiendaagse Veldtocht, een jaar tegen de Belgen ten strijde, weshalve zijn onderwijstaken tijdelijk door ex-leerling Gerrit Stoothuys (1800-1834) waargenomen werden [91]. Toen het in 1835 aan de Academie echter om de vaste aanstelling van een opvolger voor zijn voorganger ging, werd hij tot zijn teleurstelling ten gunste van zijn stadsgenoot Tétar van Elven gepasseerd [92].

Daarna vestigde Springer zich als particulier bouwmeester, en won de ene prijsvraag na de andere. Daaronder waren vlak voor zijn Utrechtse sollicitatie die voor de Grote Kerk van Apeldoorn (1836; in 1839-1841 naar zijn ontwerp gebouwd) [93], die voor de verbouwing van de Amstelkerk (1837) en voor de nieuwe Beurs (1837) in Amsterdam [94], alsmede het (niet voor uitvoering bedoelde) concours van het Rotterdamse tekengenootschap Hierdoor tot Hooger voor een gebouw voor een academie van beeldende kunsten in 1836, dat hem meteen ook meteen het erelidmaatschap van dit gezelschap opleverde [95]. De uitvoering werd in de voorgaande gevallen overigens steeds aan een ander opgedragen. Zijn eerste opdracht, en zijn enige werk waarvan bekend is dat dit al vóór 1838 ook was gerealiseerd, had hij overigens opnieuw dankzij een prijsvraag verworven: de Doopsgezinde kerk in Wormerveer. De nog bestaande eenvoudige bakstenen neoclassicistische zaalkerk met door groot fronton bekroonde voorbouw werd in 1830-1831 opgetrokken - als een van zijn weinige creaties onder Springers eigen leiding [96].

Ook na zijn vergeefse Utrechtse sollicitatie zou Springer nog de nodige prijsvragen winnen, zoals in 1853 voor een luthers ziekenhuis in de Amsterdamse Plantage en in 1855 voor een nieuwe hervormde kerk aan de Keizersgracht, waarbij laatstgenoemde echter nooit werd gerealiseerd [97]. Vergeefs dong hij een paar jaar later daarentegen bij de prijsvragen voor het Paleis voor Volksvlijt en het St.Jacobsgesticht mee [98]. In zijn vrije uren tekende hij intussen als ontwerper voor de orgelbetimmeringen in een stuk of dertig (meestal hervormde) kerken [99]. In 1857 zou Springer het erelidmaatschap van de Amsterdamse vereniging Architectura et Amicitia aanvaarden. Maar het aanbod twee jaar later om het directoraat van de Akademie voor schone kunsten en technische wetenschappen in Den Haag op zich te nemen, sloeg hij af, en ook voor de functie van voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, waarvoor hij in 1861 was gekozen, bedankte hij [100].

Nummer acht was de katholieke timmermanszoon Robertus van Zoelen (1812-1869), 25 jaar oud en zich hier opgevend als makelaar te Amsterdam [101]. Oud-leerling van de Academie, waar hij drie maal achtereenvolgens, in de jaren 1835, 1836 en 1837, zijn ontwerp bij een concours bekroond zag (zij het voornamelijk wegens gebrek aan concurrentie) en in 1837 vergeefs had meegedongen naar de Groote Prijs [102], had Van Zoelen al een eerdere mislukte sollicitatie achter de rug: ruim twee jaar voor zijn Utrechtse, en wel naar het toch verre van prestigieuze stadsbouwmeesterschap van Harderwijk [103].

Castricum, St. Pancratiuskerk. Prent uit: Bouwkundige Bijdragen, 1860.

'De overgelegde teekeningen zyn mede voldoende voorgekomen', zo viel nu in het staatje van Visscher te kezen, 'doch hebben zich alhier overigens geene meerdere byzonderheden voorgedaan' [104]. Daarmee was hij inderdaad goed gekarakteriseerd: Van Zoelen viel al aan de Academie niet zozeer door uitzonderlijke kwaliteit, als wel vooral door zijn ijver en braafheid op. Toen hij in 1836 in Harderwijk solliciteerde had de nieuwe directeur bouwkunde van de Academie, de al genoemde Tétar van Elven [105], in zijn aanbevelingsbrief aan het Koninklijk Instituut van Wetenschappen ter verstrekking van het noodzakelijke getuigschrift van bekwaamheid voor een andere, meer de hemel ingeprezen oudleerling - de Haagse medesollicitant Jacobus Verhoeven (1813-1866) - ook nog een paar regels over Van Zoelen ingeflanst: 'De Heer van Zoelen [...] verlangt insgelyks naar de verkryging van den onderwerpelyken post te dingen. [...] Hoezeer zyne bekwaamheden, die van den eerstgenoemden sollicitant niet evenaren, komt het mij echter voor dat zijn verzoek [om een getuigschrift, TvdD] wel voor eenige gunstige beschouwing vatbaar is' [106].

Verhoeven werd het, Van Zoelen was kansloos, en bleef in Amsterdam. Als makelaar schijnt hij hier niet slecht geboerd te hebben; hij was uiteindelijk woonachtig aan de Herengracht [107]. Als architect baarde hij evenwel minder opzien, hoewel van de aanvang af onder die titel lid van de Maatschappij [108]. Slechts vier - reeds lang verdwenen - katholieke kerken van de tweede garnituur staan op zijn naam, te weten de verbouwing van Het Stadhuis van Hoorn aan de Spuistraat (1844-1845) en de bouw van de Toren aan het Singel (1850-1851) in Amsterdam [109], alsmede de dorpskerken van Duivendrecht (St.Urbanus, 1840-1842) en Castricum (St. Pancratius, 1857-1858) [110], waarvan de laatste overigens nog wel met een aparte, door bouwtekeningen geïllustreerde, verhandeling tot de Bouwkundige Bijdragen door zou dringen [111]. In mei 1867 verhuisde hij om onopgehelderde redenen naar Vught [112], waar hij nog geen twee jaar later overleed.

Totslot als negende de hervormde timmermanszoon Thomas Romein (1811-1881) uit

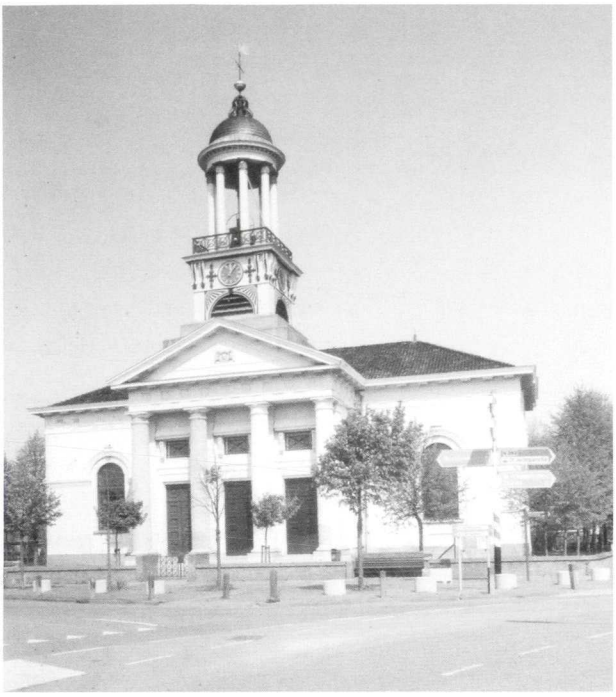

St. Jacobiparochie, Hervormde Kerk. Foto auteur 1998.

Leeuwarden, een oudoom van de bekende historicus Jan. Hij was op dat moment 26 jaar oud en opzichter bij de Waterstaat in Friesland [113]. Liefst zes medailles, getuigschriften en tekeningen kon hij inmiddels aan het Utrechtse stadsbestuur overleggen. Visscher: 'De teekeningen van dezen sollicitant, zyn, ook wat het minder algemeen beoefende vak der doorzichtkunde betreft, allervoortreffelykst en de getuigenissen zeer aanbevelenswaardig' [114].

Ook met Romein zou men in Utrecht geen slechte keus hebben gemaakt, ook al stond hij op dat moment nog aan het begin van zijn loopbaan en had hij nog tot dusverre weinig gelegenheid gehad om iets van zijn kunnen te laten zien. Ofschoon geboortig uit de Friese hoofdstad, was hij na aanvankelijke scholing aan de stedelijke Teekenschool voor de Burgerlijke Bouwkunde bij Jaane van der Wielen, de zoon van toenmalig stadsarchitect Gerrit van der Wielen (1767-1858), verder vanaf 1830 opgeleid aan het tekengenootschap 'Hierdoor tot Hooger' in Rotterdam, waar hij in 1832 een prijs behaalde en ongetwijfeld met het werk van - de boven al kort als ontwerper van de Winkel van Sinkel in Utrecht genoemde - stadsbouwmeester Pieter Adams kennis heeft gemaakt [115].

Aansluitend in september 1833 naar zijn geboortegrond teruggekeerd en op 18 januari 1838 in dienst van Gedeputeerde Staten getreden als 'buitengewoon Opzichter bij de Provinciale Waterstaat en der Publieke Werken in Vriesland', bracht Romein het op 18 november 1843 uit een twintigtal gegadigden na de pensionering van Van der Wielen tot stadsarchitect van Leeuwarden (vanaf 1874 directeur Gemeentewerken) [116]. Hij zou er tot de belangrijkste vertegenwoordiger van het neoclassicisme uitgroeien [117]. Romein ontwierp in de provinciehoofdstad de raadzaal in het Stadhuis (1845-1847), verbouwde er begin jaren veertig de Westerkerk, de Jacobijnerkerk en de Galileëerkerk, en bouwde er ondermeer het Paleis van Justitie (1846-1851), zijn hoofdwerk, en nog vlak voor zijn dood de Korenbeurs (1878-1880) en het Stadsarmenhuis (1879-1881) [118]. Buiten Leeuwarden zette hij behalve ettelijke landhuizen een half dozijn kerken op zijn naam, met als belangrijkste de hervormde in St. Jacobiparochie (1843-1844), een schoolvoorbeeld van neoclassicistische sacrale architectuur [119]. Op het moment dat hij in Utrecht

solliciteerde kon hij de eerste exemplaren al laten zien, waar hij vermoedelijk uit hoofde van zijn functie bij Waterstaat betrokken was geraakt [120]. Kort na Van Zoelen werd hij in 1843 lid van de Maatschappij, vanaf 1846 of 1847 voor tientallen jaren als correspondent, wat op zijn toonaangevende positie in zijn provincie duidt; trouw bezocht hij in die hoedanigheid vrijwel steeds de jaarvergaderingen [121].

In 1860 zou Romein, na vijf jaar eerder een vergeefse poging in Zwolle te hebben gedaan bij het vertrek van Van der Bie [122], nogmaals naar de functie van stadsarchitect in Utrecht solliciteren en ditmaal ook worden aangenomen, maar uiteindelijk toch vanwege de teleurstellende materiële randvoorwaarden van verhuizing afzien. In Leeuwarden verdiende hij namelijk nauwelijks minder, en had hij bovenal, anders dan in Utrecht, 'vrije woning, groote tuin en vrij gazlicht, vuur en kantoorbehoeften in mijn Bureau'. Bovendien kon hij er niet zonder meer van uitgaan dat bij zijn beoogde nieuwe baan ook het toezicht op de universiteitsgebouwen en het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen met bijbehorend tractement inbegrepen zou zijn. Van de door Utrecht in 1860 aangeboden *f* 1600 kon hij, 'als geen fortuin bezittende en gaarne eerlijk man willende blijven', niet fatsoenlijk in overeenstemming met zijn stand leven, 'dewijl', zoals hij nog behulpzaam in zijn afscheidsbrief uitlegde, 'mij de overtuiging vaststaat dat een Gemeente Architect, wanneer hij zijn pligt wil doen, bij zijne ambtelijke betrek-

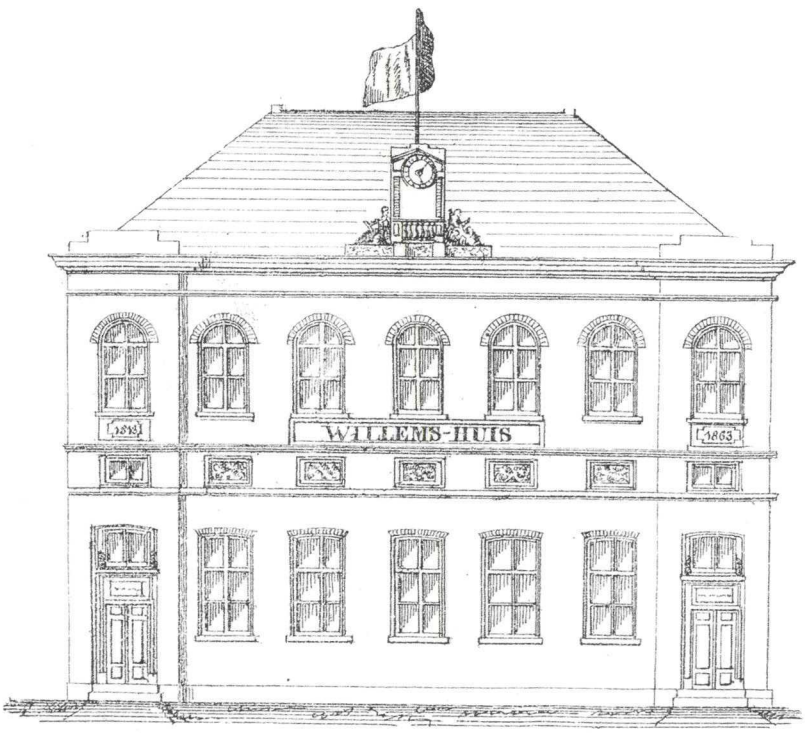

Amsterdam, Koning-Willemshuis. Prent uit: Bouwkundige Bijdragen, 1873.

king behalve het toezigt op de hier voren bedoelde twee inrigtingen, geen plannen voor particuliere personen behoort te maken' [123]. Dat laatste, zo zagen we reeds in de instructie van 1838 voor Van Maurik, vonden de Utrechtse stadsbestuurders twee decennia eerder overigens ook, en dientengevolge bleef Romein in Leeuwarden wonen tot zijn dood.

Ook Van Maurik exit

En Van Maurik? Hij was nog maar nauwelijks in Utrecht benoemd of hij maakte al weer aanstalten om te vertrekken. Toen hij eind 1839, dus reeds na een jaar, liet weten naar Amsterdam terug te willen keren, wist het Utrechtse stadsbestuur hem slechts voor Utrecht te behouden door zijn jaarlijks salaris van *f* 1200,- met liefst *f* 500,- te verhogen [124]. Dat hielp maar voor even - in 1845 ging hij, als reeds vermeld, alsnog, om in de hoofdstad directeur van Stadswaterwerken te worden, in welke functie hij tot zijn ontslag in 1856 werkzaam bleef [125].

In Amsterdam behoorde hij in die tijd tot de toonaangevende bouwkundigen. Vanaf de aanvang zoals zovele vooraanstaande vakgenoten lid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, schreef hij reeds in 1844 in de Bouwkundige Bijdragen een opstel over de voltooiing van de Keulse Dom [126]. Naar zijn ontwerp verrees tussen 1850 en 1855 het neoclassicistische hoofdgebouw van Artis aan de Plantage Middenlaan [127]. In 1858 bouwde hij de sociëteit Concordia aan de Nieuwezijds Voorburgwal [128]. Een jaar eerder deed hij mee aan een prijsvraag van de Maatschappij voor een essay over de vereisten van een ambachtsschool; het naar zijn ontwerp gebouwde Koning-Willemshuis in de Egelantiersstraat (1863-1864) werd eveneens in de Bouwkundige Bijdragen gepubliceerd [129]. Over beroepsmatige activiteiten in de laatste dertig jaar van zijn leven is niets bekend, en op 12 april 1893 stierf hij, naar het zich laat aanzien in de bouwkundige vakwereld volledig vergeten, ongehuwd en kinderloos op ruim tachtigjarige leeftijd in zijn woonhuis in de Binnen Bantammerstraat.

Gebruikte afkortingen

B	Burgemeester
BR	Bevolkingsregister
BS	Burgerlijke Stand
BSG	Burgerlijke Stand Geboorten
BSO	Burgerlijke Stand Overlijden
BST	Burgerlijke Stand Trouwen
B&W	Burgemeester & Wethouders
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafboeken
GA	Gemeentearchief
GB	Gemeentebestuur
GR	Gemeenteraad
HUA	Het Utrechts Archief

KABK	Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten
KNIW	Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen
MBB	Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
NAI	Nederlands Architectuurinstituut
RA	Rijksarchief
RdMz	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RvB	Raad van Bestuur

Literatuur

De Baar, 1989 ▸ P.P. de Baar, 'Hoop der Toekomst is verleden tijd. Het Koning Willemshuis is ter ziele', *Ons Amsterdam*, 41 (1989) 292-296.

De Baar, 1994 ▸ P.P. de Baar, 'De jacht op drinkbaar grondwater. Drinkwaterputten in 19de-eeuws Amsterdam', *Ons Amsterdam*, 46 (1994) 2-7.

Baars, 1992 ▸ F. Baars, 'De rooms-katholieke Pancratius parochie', in: *Op zoek naar Castricum's verleden*, Castricum, 1992, 72-78

Baars & Steeman-Borst, 1983 ▸ F. Baars en E.A. Steeman-Borst, 'Historie van de R.K. Pancratiusparochie', *Jaarboekje Oud-Castricum*, 6 (1983) 3-12.

Bakker, 1900 ▸ J.A. Bakker, *De oorsprong der Academie van Beeldende Kunsten en Technische wetenschappen te Rotterdam*, Rotterdam, 1900.

Bannier, 1936 ▸ W.A.F. Bannier, 'Aanteekeningen met betrekking tot de viering van het tweehonderdjarig bestaan der Utrechtsche hoogeschool in 1836 aan de hand van prof.dr. G. Moll', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1936, 49-172.

Barnard & Van Hoogevest, 1985 ▸ M.D. Barnard en C.C. van Hoogevest, 'Het Domcomplex', in: A.W. Reinink en J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts Universiteit. Architectuur en stedebouw binnen de stad Utrecht*, Utrecht, 1985, 11-47.

Beljon, 1982 ▸ J.J. Beljon, *300 Jaar Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten 's-Gravenhage 1682-1982*, Den Haag, 1982.

Van den Berg, 1937 ▸ [J.H.C. van den Berg], 'De schouwburg van 1821 en zijn voornaamste verbouwingen', *De Vraagbaak*, 8 (1937) 327-333.

Van den Berg, 1943 ▸ [J.H.C. van den Berg], 'Het uiterlijk van den ouden schouwburg', *Maandblad Oud-Utrecht*, 18 (1943) 4-7.

Bergé, 1993 ▸ W. Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Koning Willem I', *Jaarboek Monumentenzorg*, 1993, 95-122.

Boersma, 1989 ▸ T. Boersma, "Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven'. Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunde-onderwijs en het 'Gothische Architectuurteekenen' aan de Utrechtse 'Stadsschoolen voor Teeken- en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluitsteen*, 5 (1989) 83-113.

Bosch, 2003 ▸ A.G. Bosch, 'Het Paleis van Justitie te Leeuwarden', *Trema*, 26 (2003) 319-324.

Bosch, 1829 ▸ L.E. Bosch, *De Willems-kazerne voorheen de Witte Vrouwen-abdij te Utrecht. Strekkende tot eene bijdrage van de geschiedenis dier stad en den aldaar gesloten vrede in het jaar 1713*, Utrecht, 1829.

Boschma, 1964 ▸ C. Boschma, 'Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw', in: H.W.M.van der Wijck, C. Boschma en H.M. van den Berg (red.), *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D.Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 20 november 1962*, Assen, 1964, 439-467.

Breen, 1909 ▸ J.C. Breen, 'Topografische geschiedenis van den Dam te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, 7 (1909) 99-197.

De Bruin, 2000 ▸ R.E. de Bruin (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.

Van Campen, 1956 ▸ J.W.C. van Campen, 'Florent ridder van Ertborn, gouverneur van Utrecht 1828-1830', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1956, 78-121.

Van Campen, 1975 ▸ J.W.C. van Campen, 'Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 17 (1975) 101-130.

Ten Cate, 2004 ▸ A.M. ten Cate, 'In de Winkel van Sinkel is niet meer alles te koop', *Heemschut*, 81 (2004) 23-25.

Colvin, 1978 ▸ H. Colvin, *A bibliographical dictionary of British architects 1600-1840*, New Haven, 1978.

Cremers,Kaay & Steenbergen 1981 ▸ E. Cremers, F. Kaaij en C.M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*, tent.cat. Delft, 1981.

Crone, 1965 ▸ E. Crone, 'College Zeemanshoop', *Ons Amsterdam*, 17 (1965) 210-213.

Van Dam, 1940 ▸ D.H. van Dam, 'Dr. Sarphati en het Paleis voor Volksvlijt', *Historia*, 6 (1940) 138-144.

Van Deelen, 1981 ▸ D. van Deelen, *Historie van Castricum en Bakkum*, Schoorl, 1981.

Dekkers, 1986 ▸ D. Dekkers, 'Twee Nederlandse architecten op reis. De Groote Prijs voor de bouwkunst 1827-1845', *Archis*, 1986 no.3, 36-40.

Dekkers, 1987 ▸ D. Dekkers, 'Op reis gezonden. De Groote Prijs aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam (1823-1849)', *Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome*, 47 (1987) 179-220.

Denneman, 1997 ▸ H.A. Denneman. *Wittevrouwen en Buiten-Wittevrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*, Utrecht, 1997.

Von der Dunk, 1989a ▸ T.H. von der Dunk, 'Herbouwing zooals dezelve vroeger was. De wederopbouw van de Grote Kerk van Hoorn na de brand van 1838: een voorbeeld van 'cultuurbeleid' in de tijd van Koning Willem I', *Kunstlicht*, 10 (1989) 2-15.

Von der Dunk, 1989b ▸ T.H. von der Dunk, 'Rijkswaterstaat en de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 80 (1989) 91-116.

Von der Dunk, 1990 ▸ T.H. von der Dunk, 'De financiering van de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 81 (1990), p.107-129.

Von der Dunk, 1992a ▸ T.H. von der Dunk, 'Wat er staat is zelden Waterstaat. Overheidsbemoeienis bij de vormgeving van katholieke kerkgebouwen in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 91 (1992) 1-14.

Von der Dunk, 1992b ▸ T.H. von der Dunk, "s Konings eigen kerk in Apeldoorn. De problemen rond een prijsvraag in het Nederland van

Willem I', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 83 (1992) 111-134.
Von der Dunk, 1993 ▸ T.H. von der Dunk, 'Stijlzuiver of eigentijds? De gotische kerken in de eerste helft van de vorige eeuw', in: W. Denslagen e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*, Amsterdam 1993, 171-182.
Von der Dunk, 1994 ▸ T.H. von der Dunk, 'De St.Augustinus aan de Oudegracht. De bouwgeschiedenis van Utrechts enige neoclassicistische kerk', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1994, 141-170.
Von der Dunk, 1995 ▸ T.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 94 (1995) 91-114.
Von der Dunk, 1998 ▸ T.H. von der Dunk, "Hij kan zeer wel spreken en weet goed sijn agting onder sijn volk te behouden'. Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777', *Overijsselse Historische Bijdragen*, 113 (1998) 104-134.
Von der Dunk, 2003 ▸ T.H. von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam. De voorgeschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein*, Zutphen, 2003.
Von der Dunk, 2004 ▸ T.H. von der Dunk, 'Zes katholieke kerken in Amsterdam uit de dageraad der emancipatie', *Jaarboek Amstelodamum*, 96 (2004) 43-76.
Von der Dunk, 2005 ▸ T.H. von der Dunk, 'De bouw van de Papegaai. Amsterdams eerste neogotische katholieke kerk', *Jaarboek Amstelodamum*, 97 (2005) 155-183.
Von der Dunk, 2006 ▸ T.H. von der Dunk, 'De vorige katholieke kerk van Duivendrecht. Een vroeg werk van de architect Robertus van Zoelen uit 1840', *Maandblad Amstelodamum*, 93 (2006), ter perse.
Van Eeghen, 1961 ▸ I.H. van Eeghen, 'De Amstelkerk en het Walenweeshuis', *Maandblad Amstelodamum*, 48 (1961) 169-176.
Eekhoff, 1846 ▸ W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, hoofdstad van Friesland*, 2 dln, Leeuwarden, 1846.
Elzinga, 1979 ▸ [G. Elzinga], 'Het neo-klassicisme', in: *Negentiende-eeuwse kerkbouw in Friesland = Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* no.2, Leeuwarden, 1979, 109-115.
Elzinga, 1981 ▸ G. Elzinga, *De Hervormde Kerk te Sint Jacobiparochie*, Leeuwarden, 1981.
Evers, 1925 ▸ G.A. Evers, 'Paushuize te Utrecht', *Het Huis Oud & Nieuw*, 13 (1925) 275-281.
Faber, 2003 ▸ J. Faber, 'Tilleman François Suys 1783-1861. Een biografische schets van de architect van de Mozes & Aäronkerk te Amsterdam', *De Sluitsteen*, 3 (1987) no.3, 3-9.
Fahner & Wassenaar, 2003 ▸ A. Fahner en J.Wassenaar, *De Jacobijner, hart van Leeuwarden. Een kleine geschiedenis van de Grote Kerk*, Leeuwarden, 2003.
Van der Flier, z.j. ▸ G. van der Flier, *Genealogie familie Van Embden*, typoscript, z.p., z.j. (exemplaar in HUA).
Gaasbeek, 1986 ▸ F. Gaasbeek, 'Paushuize', in: C. van der Peet (red.), *Paleizen in Utrecht*, Utrecht, 1986, 49-62.
Gebuis & Van Hoek, 1989 ▸ G. Gebuis en L. van Hoek, *Delfshaven 600 jaar*, Rotterdam, 1989.
Van Geemert, 2001 ▸ K. van Geemert e.a., *Wandelen door Artis. Natura Artis Magistra*, Baarn, 2001.
Goudswaard, 1981 ▸ N.B. Goudswaard, *Vijfenzestig jaren nijverheidsonderwijs*, Assen, 1981.
Graafhuis, 1984 ▸ A. Graafhuis, *De Utrechtse heren zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad 1813-1980*, Utrecht, 1984.
Groen, 1964 ▸ J.A. Groen jr., '1864 honderd jaar Koning Willemshuis 1964', *Ons Amsterdam*, 16 (1964) 278-284.
Groen, 1970 ▸ J.A. Groen jr., 'Drie eeuwen Amstelkerk. Oudste noodkerk van Amsterdam jubileert (1670-1970)', *Ons Amsterdam*, 22 (1970) 2-8.
De Groot, 1982 ▸ A. de Groot, 'Rationeel en functioneel bouwen 1840-1920', in: *Het Nieuwe Bouwen. Voorgeschiedenis*, Delft, 1982, 23-83.
De Groot, 1988 ▸ A. de Groot, 'Een kerk als theater. De inrichting van de Utrechtse Dom in de negentiende eeuw', *Kunstlicht*, 9 (1988) no.2, 24-29.
De Ham, 2000 ▸ R. de Ham, *'Een waardig huis der stad'. Twintig eeuwen in en om het Utrechts Stadhuis*, Utrecht, 2000.
Hameete, 2000 ▸ D. Hameete, 'Berend Reinders (1825-1890) stadsarchitect van Zwolle van 1855 tot 1875', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 99 (2000) 138-148.
Haslinghuis & Peeters, 1985 ▸ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C.Peeters, *De Dom van Utrecht* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II.1.2], Den Haag, 1985.
Hautecoeur, 1912 ▸ L. Hautecoeur, *L'architecture classique à Saint-Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1912.
Hazelzet, 1986 ▸ K. Hazelzet, 'Lievendaal, 'eene eenvoudige, nette, met ligte verw beschilderde villa, in het donkere loof verscholen'', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1986, 93-113.
Hekker, 1951 ▸ R.C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie 4 (1951) 1-27.
Van Heukelum. 1927 ▸ G.W. van Heukelum, 'De Domtoren te Utrecht en zijne herstellingswerken', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1927, 25-60.
Heijder, 1980 ▸ M. Heijder, 'Hoe in 1845 de Beurs van Zocher werd geopend', *Ons Amsterdam*, 32 (1980) 307-311.
Heijder, 1982 ▸ M. Heijder, 'C.W.M.Klijn, een bejubeld en verguisd ambtenaar', *Ons Amsterdam*, 34 (1982) 46-52.
Hobhouse, 1976 ▸ H. Hobhouse, 'Philip and Philip Charles Hardwick: an architectural dynasty', in: J.Fawcett (red.), *Seven Victorian Architects*, London, 1976, 32-49.
Hoefer, 1911 ▸ F.A. Hoefer, 'De Vesting Zwolle', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 27 (1911) 37-81.
Van den Hoek Ostende, 1972 ▸ J.H. van den Hoek Ostende, *De geschiedenis van het College Zeemanshoop 1822-1972*, Amsterdam, 1972.
Hofman, 1907 ▸ J.H. Hofman, 'De Witte Vrouwen te Uterecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 32 (1907) 117-136.
Van Hoof & Van Luttik, 1989 ▸ J.P.C.M. van Hoof en A.A. Luttik, *Utrecht als militaire stad*, 's-Gravenhage, 1989.
Ten Hove, 2005 ▸ J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle, 2005.
Hut, 1961 ▸ L.J. Hut e.a., *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961*, Utrecht, 1961.

Immerzeel, 1842 ▸ J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, 3 dln, Amsterdam, 1842-'43.
Jager, 2002 ▸ I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*, Rotterdam, 2002.
Jamar, 2000 ▸ J. Jamar, *Het Stadhuis van Utrecht*, Utrecht, 2000.
Janssen, 1984 ▸ J.A.M.M. Janssen, 'Willem Offerhaus 1773-1830. Een vergeten officier uit het begin van de vorige eeuw', *Parade*, 5 (1984) 11-18.
De Jong, 1980 ▸ E. de Jong, ''Waar de dood de wijsheid des levens leert'. Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijstuin', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*, tent.cat. Utrecht, Utrecht 1980, p. 124-134.
De Jong, 1956 ▸ [H. de Jong], 'Zonnenburg en Marienburg', *Maandblad Oud-Utrecht*, 29 (1956) 38-40.
Karstkarel, 1985 ▸ P. Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen, 1985.
Karstkarel, 1988 ▸ P. Karstkarel, 'Het treurig aanzien tot nieuwe luister. Het ideaalplan-Van Asch van Wijck 1827', in: K. Jacobs en L. Smit (red.), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht*, tent.cat. Utrecht, 1988, 27-52.
Kemme, 1990 ▸ G. Kemme (red.), *Architectuurgids voor Utrecht*, Amsterdam, 1990.
Kingmans, 1988 ▸ H. Kingmans, *De Groate Kerk van Sint Jacobiparochie. Bedelman, edelman = Monument van de Maand*, 3 no.8, Leeuwarden, 1988.
Van Klaveren, 1942 ▸ [G. van Klaveren Pz], 'De Schouwburg op het Vreeburg', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1942, 129-133.
Kleijn, 1873 ▸ F.J. Kleijn, *Beschrijving en geschiedenis van Delfshaven, benevens die van Schoonderloo en het Slot Spangen*, Delfshaven, 1873.
Klück, 1995 ▸ B.J.M. Klück, 'De Sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht: een bouwhistorische verkenning', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 94 (1995) 143-148.
Kolman, 1996 ▸ C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle, 1996.
Kooiman, 1941 ▸ W.J. Kooiman, *De Ronde Luthersche Kerk te Amsterdam*, Amsterdam, 1941.
Kouwenaar, 1914 ▸ [D. Kouwenaar], 'In het hart der stad', *Maandblad Amstelodamum*, 1 (1914) 17-20.
Krabbe, 1998 ▸ C.P. Krabbe, *Ambacht. Kunst. Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle, 1998.
Kramm, 1857 ▸ C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, 7 dln, Amsterdam, 1857-1864.
Lammertse-Tjalma, 2000 ▸ P. Lammertse-Tjalma, 'De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland', *Maandblad Oud-Utrecht*, 73 (2000) 69-73.
Leliman, 1869 ▸ J.H. Leliman, 'Een blik op het leven en de werken van Hendrik Springer, architekt te Amsterdam', *Bouwkundige Bijdragen*, 16 (1869), kol. 97-110.
De Leur, 1933 ▸ C.M. de Leur, 'Het Utrechtsche Stadhuis en omgeving', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1933, 138-152.
Looijenga, 1990 ▸ A.J. Looijenga, *Van Waterstaatskerk tot Kathedraal. De St.Josephskerk te Haarlem en het werk van de Waterstaatsarchitect H.H.Dansdorp* [Haerlem reeks 11], Haarlem, 1990.
Looijenga, 1991 ▸ A.J. Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde*, diss. RUL, Amsterdam, 1991.
Lottman, 1983 ▸ E.B.M. Lottman, 'De bijdrage van de Rotterdamse en Schiedamse 'tekenscholen' aan het bouwkundig onderwijs circa 1750-1850', *Rotterdams Jaarboekje*, 9e reeks 1 (1983) 243-271.
Lottman, 1984 ▸ E.B.M. Lottman, 'De Haagse Tekenacademie. Haar bijdrage aan de bouwkundige vorming in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw], *Jaarboek Die Haghe*, 1984, 29-59.
Lottman, 1986 ▸ E.B.M.Lottman, 'Het Koninklijk Besluit van 13 april 1817 en de getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van (bouwkundig) tekenonderwijs', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 85 (1986), p.3-20.
Loukomski, 1945 ▸ G. Loukomski, 'Thomas de Thomon (1754-1813)', *Apollo*, 42 (1945) 297-304.
Van Maurik, 1844 ▸ J. van Maurik, 'De voltooijing der Dom-kerk te Keulen', *Bouwkundige Bijdragen*, 2 (1844) 21-26.
Mens, 2003 ▸ N. Mens, *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis*, Wormer 2003.
Mens, 1983 ▸ R. Mens, 'Discipline en hiërarchie. Ontwerpanalyse van de vroeg 19de-eeuwse kazerne', *Wonen/TABK*, 16 (1983) 24-29.
Van der Meulen, 1985 ▸ J.N. van der Meulen, 'De Winkel van Sinkel in Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 58 (1985) 193-199.
Van der Meulen, 1994 ▸ J.N. van der Meulen, 'Cornelis van Leeuwen. Oprichter van de schouwburg op het Vredenburg', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, I, Utrecht, 1994, 101-104.
Meijer, 1908 ▸ D.C. Meijer jr., 'Huizen op het Damplein, tusschen de Kalverstraat en Krom Elleboogsteeg', *Jaarboek Amstelodamum*, 6 (1908) 67-92.
Moes, 1991 ▸ C.D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur. De architectuurtekeningen uit het archief van J.D.Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Rotterdam, 1991.
De Moor, 1990 ▸ M. de Moor, 'De beperkte mogelijkheden voor een stadsarchitect. Het Amsterdamse oeuvre (1820-1834) van Jan de Greef', *Kunstlicht*, 11 (1990) 20-26.
Mulder, 1993 ▸ J.J. Mulder, *Met dank aan de Russen. Paleis van Justitie Leeuwarden = Monument van de Maand*, 8 no.5, Leeuwarden, 1993.
Nepveu, 1843 ▸ J.I.D. Nepveu, 'Levensschets van Jhr.Mr.H.M.A.J.van Asch van Wijck', *Utrechtsche Volks-Almanak voor 1844*, Utrecht, 1843, 195-274.
Nominatieve staat, 1838 ▸ Nominatieve staat van het by den stedelyken Raad, in dato 11 Juli 1838 geformeerde Zes en daarna aangevuld Negental Personen, ter begeving der Vacerende post als Stads Fabriek of Architect te Utrecht, door kameraar B.C.J. Visscher, 11-8-1838, GB (HUA 1007-1) 24, bijl. 76C.
Van der Peet & Steenmeijer, 1995 ▸ C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam, 1995.
Pietersma & Wilmer, 2000 ▸ A. Pietersma en C.C.S. Wilmer, *Het Stadhuis van Utrecht*, Utrecht, 2000.
Prak, 1986 ▸ N.L. Prak, 'De huizen aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 85 (1986) 49-56.

Rapport, 1873 ▸ 'Rapport aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, ingediend door de commissie, benoemd in zake der Internationale Tentoonstelling in voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, welke tentoonstelling is gehouden in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, van den 15den Juli tot den 4den October 1869', *Bouwkundige Bijdragen*, 20 (1873), kol. 1-241.
Rapport, 1877 ▸ *Rapport der Commissie belast met het onderzoek der oorzaken van den brand in de Willemskazerne*, Utrecht, 1877.
Reynaerts, 1985 ▸ J. Reynaerts, 'Prijstekeningen uit het Amsterdamse bouwkundig onderwijs 1820-1844', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 84 (1985) 248-269.
Reynaerts, z.j. ▸ J.A.H. Reynaerts, *Tekeningen uit het Amsterdams bouwkundig onderwijs 1820-1844*, typoscript z.p., z.j. (exemplaar in RdMz Zeist)
Rieber, 1892 ▸ C.T.J.L. Rieber, *De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892 = Bouwkundig Tijdschrift*, 12 (1892)
Ringeling, 1968-69 ▸ J.H.A. Ringeling, 'De familie Springer en haar relatie tot Kampen', *Kamper Almanak*, 1968/69, 153-176.
Rombach, 1942 ▸ K.A. Rombach, 'De Schouwburg op het Vreeburg', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1942, 129-133.
Rosenberg, 1972 ▸ H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage, 1972.
De Roy van Zuydewijn, 1969 ▸ H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam, 1969.
Santegoeds, 1995 ▸ F.J.P. Santegoeds, 'Hubert van Asch van Wijck (1774-1843). Burgemeester', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, II, Amsterdam, 1995, 23-27.
Van Santen, 1998 ▸ E.C. van Santen, 'Jan David Zocher jr. (1791-1870). Tuinarchitect en bouwmeester', in: W.van den Broeke e.a. (red.), *Utrechtse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, V, Utrecht, 1998, 210-215.
Schade, 1980 ▸ C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1980.
Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004 ▸ T.H.M. van Schaik en C. de Boer-van Hoogevest, *De gotische Dom van Utrecht*, Utrecht, 2004.
Scheen, 1969 ▸ A.P. Scheen, *Lexikon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, 2 dln, Den Haag, 1969.
De Schouwburg, 1850 ▸ 'De Schouwburg te Utrecht', *Utrechtsche Volksalmanak*, 1850, 161-169.
Schukking, 1933 ▸ W.H. Schukking, 'De historische ontwikkeling van den kazernebouw', *De Militaire Spectator*, 102 (1933) 76-84.
Schukking & Labouchère, 1941 ▸ W.H. Schukking en G.C. Labouchère, 'De oudste bastions van Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 16 (1941) 49-52.
Schutze van Houten, Mensing & Sluiter, 1863 ▸ C.G. Schutze van Houten, M.C. Mensing en J.W. Sluiter, 'De Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen', in: *Rotterdam geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten*, Rotterdam, 1863, 6-14.
Schuur, 1985 ▸ J.A. Schuur, 'Op oude verdedigingswerken: de Utrechtse sterrenwacht', in: A.W. Reinink en J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts Universiteit. Architectuur en stedebouw binnen Utrecht*, Utrecht, 1985, 67-83.
Smit, 1986 ▸ W. Smit, 'Een wandeling over Soestbergen', *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 (1986) 231-236.
Stenvert, 1998 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Overijssel*, Zwolle, 1998.
Stenvert, 2000a ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle, 2000.
Stenvert, 2000b ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Fryslan*, Zwolle, 2000.
Stenvert, 2003 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zeeland*, Zwolle, 2003.
Stenvert, 2004 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zwolle, 2004.
Stenvert, 2006 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*, Zwolle, 2006.
Struick, 1982 ▸ J.E.A.L. Struick, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht, 1982.
Van Swigchem, 1965 ▸ C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam, 1965.
Thieme-Becker, 1907 ▸ U. Thieme en F. Becker (red.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 dln, Leipzig, 1907-1950.
Tieskens, 1980 ▸ R. Tieskens, 'Het gebouw van Kunsten en Wetenschappen, 1839-1846', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1980, 149-164.
Tieskens, 1983a ▸ [R. Tieskens], 'Koopmansbeurs te Amsterdam', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 135-138.
Tieskens, 1983b ▸ [R. Tieskens], 'Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 139-141.
Van Tilborgh, 1983 ▸ [L. van Tilborgh], 'Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 117-119.
Van Tilborgh & Hoogenboom, 1982 ▸ L. van Tilborgh en A.Hoogenboom, *Tekenen Destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht, 1982.
Tillema, 1967 ▸ J.A.C. Tillema, 'Het werk van Pieter Adams in Delft', in: R.Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr.E.H.ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, Assen 1967, 329-341.
Treu, 1987-88 ▸ H.A. Treu, 'De Oranje Nassaukazerne in Amsterdam. Verleden - Heden - Toekomst', *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn*, 1987/88, 59-66.
Den Uyl, 1959 ▸ W.F.J. den Uyl, *Paushuize en zijn naaste omgeving*, Alphen aan den Rijn, 1959, 29-30.
Van der Veen, 1988 ▸ J. van der Veen, 'De Amstelkerk', *Ons Amsterdam*, 40 (1988) 50-55.
Veenland-Heineman, 1995 ▸ K. Veenland-Heineman, *Het Hoogeland*, Utrecht, 1995.
Vier eeuwen, 1976 ▸ *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, 2 dln, Amsterdam, 1976.
Vogt, 1974 ▸ A.M. Vogt, *Russische und französische Revolutionsarchitektur 1917/1789. Zur Einwirkung des Marxismus und Newtonismus auf*

der Bauweise, Köln, 1974.
De Vries, 1983a ▸ [A. de Vries], 'Domkerk te Utrecht', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, 1983, 124-127.
De Vries, 1983b ▸ [A. de Vries], 'Domtoren te Utrecht', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen*. Vier eeuwen maquettes in Nederland, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 128-130.
De Vries, 1984 ▸ A. de Vries, 'De Amsterdamse Beurs 1825-1840. Prijsvraag en polemiek', *Jaarboek Amstelodamum*, 76 (1984) 140-159.
De Vries, 1961 ▸ T.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, 2 delen, Zwolle, 1961.
Wandelingen, 1973 ▸ *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861*, tent.cat, Utrecht, 1973.
Weissman, 1915 ▸ A.W. Weissman, 'Amsterdam voorheen en thans', *Maandblad Amstelodamum*, 2 (1915) 9-11, 17-18.
Wennekes, 1999 ▸ E. Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt (1864-1924). 'Edele uiting eener stoute gedachte!'*, Den Haag, 1999.
Weijs, 1995 ▸ C. Weijs, 'Voor al de ingezetenen der stad. Het gebouw van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht (1847-1890)', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1995, 139-162.
Wilmer, 1982 ▸ C.C.S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*, Vianen, 1982.
Wilmer, 1996 ▸ C.C.S. Wilmer, 'Christiaan Kramm (1797-1875). Architect, kunstschilder en kunstverzamelaar', in: J. Aalbers (red,), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, III, Amsterdam, 1996, 96-100.
Van der Wyck, 1959 ▸ H.M.W. van der Wyck, 'Het plan-Zocher', *Maandblad Oud-Utrecht*, 32 (1959) 65-68.
Yedema, 1992 ▸ G. Yedema, *Neoclassicisme in Friesland. Thomas Romein = Monument van de Maand*, 7 no.1, Leeuwarden, 1992.
Zeilstra, 1985 ▸ J.A. Zeilstra, *Zending in de achterbuurt van de hoofdstad. C.S.Adama van Scheltema en het Koning Willemshuis in de Jordaan. Een vergeten hoofdstuk Amsterdamse kerkgeschiedenis 1849-1920*, typoscript Utrecht, 1985 (exemplaar in GA Amsterdam).
Van Zoelen, 1860 ▸ R. van Zoelen, 'De nieuwe Roomsch-Katholieke kerk en pastorie te Castricum', *Bouwkundige Bijdragen*, 11 (1860) kol. 237-242.

Noten

1. Hij is de enige aan wie tot dusverre een uitvoerige monografie gewijd is; zie Van Swigchem, 1965. Over zijn voorgangers: Von der Dunk, 1995, 91-114; over zijn opvolger: De Moor, 1990, 20-26. Krabbe, 1998, besteed op 37-41 wel aparte aandacht aan de stadsbouwmeester in Nederland in de periode 1775-1806, maar niet in de periode daarna.
2. Voor een handzaam overzicht, waaraan de navolgende informatie grotendeels is ontleend, zie: Kemme, 1990, cat.nr. 123 e.v.; en Kolman, 1996, 206-285, passim.
3. Zie specifiek over dat laatste: Prak, 1986, 49-56. Voor het stadsuitbreidingsplan van 1829: Karstkarel, 1988, 27-52; alsmede Van der Wyck, 1959, 65-68. Voor Zochers aanleg van de plantsoenen op de gesloopte wallen tussen 1827 en 1839 voorts: Wandelingen, 1973; Cremers, Kaay & Steenbergen 1981, 65-92 (72-89 over Utrecht, 83-89 over het uitbreidingsplan). Over Zocher in zijn algemeenheid: Moes, 1991 (aldaar 33-35 voor zijn Utrechtse woningbouwprojecten in samenhang met zijn stadsuitbreidingsproject); alsmede Van Santen, 1998, 210-215.
4. Voor Lievendaal: Hazelzet, 1986, 93-113; voor Soestbergen: De Jong, 1980, 124-134; Smit, 1986, 231-236.
5. Over Het Hoogeland: Wilmer, 1982, 64-65; Veenland-Heineman, 1995; Lammertse-Tjalma, 2000, 72. Voor Suys (overigens zonder Het Hoogeland te noemen) is men tot dusverre aangewezen op het korte opstel van Faber, 1987, 3-9. Voor het 'oeuvre' van Willem I in België: Bergé, 1993, 95-122; Van der Peet & Steenmeijer, 1995.
6. Daarover tot dusverre slechts kort: Van der Meulen, 1985, 193-199; Ten Cate, 2004, 23-25. Over Adams: Tillema, 1967, 329-341.
7. Von der Dunk, 1994, 141-170. Vrijwel kort daarop herbouwde K.G. Zocher ook de in 1838 afgebrande Grote Kerk in Hoorn (1842-1844); zie: Von der Dunk, 1989a, 2-15. Voor het adres van Zocher, die ook in Utrecht zou overlijden: zie volkstelling van 1840 in HUA; in 1830 ontbrak hij nog.
8. Daarover: "De Schouwburg", 1850, 161-169; Van den Berg, 1936, 327-333; Van Klaveren, 1938, 24-28; Rombach, 1942, 129-133; Van den Berg, 1943, 4-7. Over de initiator: Van der Meulen, 1994, 101-104. Voor Van Dorssen, i.v.m. diens sollicitatie een halve eeuw eerder naar het ambt van stadsbouwmeester van Zwolle: Von der Dunk, 1998, 111-112.
9. Voor een korte biografische schets: Wilmer, 1996, 96-100. Zie voor zijn Utrechtse oeuvre kort Hekker, 1951, 10-13, 21-23; De Bruin, 2000, 357-358. Speciaal over hem als kerkenbouwer: Looijenga, 1991, 62-63, 93-94. Voor Kramm en Paushuize: Evers, 1925, 275-281; Van Campen, 1956, 85-87; Den Uyl, 1959, 29-30; F.Gaasbeek, 1986, 60-61. Voor het Willem Arntsz Huis: Mens, 2003: "De verbouwing van het Willem Arntsz huis, Utrecht (1836-1842) C.Kramm", 31-35; alsmede Hut, 1961, 344-348.
10. Over Kramms betekenis in dit opzicht: Boersma, 1989, 83-113. Voor Kramms bijdrage aan Wiebeking aldaar 102-104. Zie voor zijn tekenonderwijs voorts: Van Tilborgh & Hoogenboom, 1982, 51-62; Krabbe, 1998, 79-83.
11. De vader: gedoopt 14-4-1767 in Utrecht als zoon van de koopman Jacobus van Embden (1737-1825) en Catharina van Biesen (1737-1770), getrouwd in 1791 met Maria (van) Muylwijck (1760-1833), in 1834 hertrouwd met Adriana Jacoba Toorenburg (1774-1848), overleden aldaar 20-5-1846. De zoon, uit diens eerste huwelijk: gedoopt 10-5-1795 in Utrecht, getrouwd in 1819 met Antonia Adriana van der Schroeff (1797-1878), overleden aldaar 4-12-1836. Zie Van der Flier z.j., 1.
12. Voor de restauratie (met aanbouw van neogothisch westportaal, de zogeheten 'Puist van Suys'): Haslinghuis & Peeters, 1965, 185 en 218 (ten onrechte de stadsfabriek de voorletters van zijn zoon gevend); Boersma, 1989, 104-105; Von der Dunk, 1993, 176-178; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 46-49. Van de Dom inclusief aanbouw is een door de stadsfabriek en zijn zoon F.C.E.van Embden vervaardigd model uit ca.1825 bewaard; zie: De Vries, 1983a, 124-127 (door Van Schaik & De Boer-van Hoogevest 50 op 1830 gedateerd).
13. Zie Kolman 1996, 244-245; Jamar, 2000, 34-36, 56-60; De Ham, 2000, 74-79; Pietersen & Wilmer, 2000, 22; De Bruin, 2000, 357. Voor de verbouwing zie ook: De Leur, 1933, 141-146. In de gids van Kemme, 1990, cat.nr.124 wordt het ontwerp nog op conto van zijn zoon, F.C.E. van Embden, en de al genoemde Rotterdamse stadsbouwmeester Pieter Adams geschreven. Verder verbouwde Van Embden

jr. in 1830 de hervormde kerk van Werkhoven; zie Kolman, 292.

14. Uit 1830 zijn drie ontwerpen (twee in neogothische, één in neoclassicistische trant) bewaard gebleven; in 1836 werd door Van Embden jr. het uitgevoerde neoclassicistische ontwerp gemaakt. De met F.C.E. van Embden gesigneerde tekeningen bewaard in Topografische Atlas HUA sub SA 9.1.1 (1) t/m 9.1.1 (9), resp. 9.1.1 (10). Zie Barnard & Van Hoogevest, 1985, p.30-31; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, beiden hem, ofschoon compleet met voorletters opvoerend, ten onrechte als de stadsfabriek betitelend. Vgl. ook kort Boersma, 1989, p.105.
15. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A.
16. Hervormd gedoopt op 3-12-1730 in de Jacobikerk als zoon van Rutger van der Kloes en Gijsbertje van Velzen (HUA DTB Utrecht 11/105); overleden als weduwnaar van Maria Voorsteeg op 22-6-1821 (HUA BSO Utrecht 25-6-1821 no.511).
17. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.1-2. Juist in dat jaar 1812 bracht hij samen met Van der Kloes een rapport aan het stadsbestuur uit over de toestand van de Domtoren; zie Van Heukelum, 1927, 34-35.
18. Zie Besluit Maire, 25-5-1812, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49B.
19. Brief van J. van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.2-3. Zijn zoon F.C.E. van Embden was betrokken bij de vervaardiging van de feestdecoraties, o.m. in de Domkerk; zie: Bannier, 1936, 115, 117. Over de bouwplannen m.b.t. een lyceum waarvan Van Embden rept is tot dusverre niets naders bekend.
20. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.3. Wat de Domtoren betreft doelt Van Embden ongetwijfeld (mede) op het herstel van de stormschade van 29 november 1836, met name aan het achtkant, dat aanvankelijk aan zijn (al een paar dagen later overleden!) zoon werd toevertrouwd. Een status-quo model dat hiermee vermoedelijk in verband staat bevindt zich in het Centraal Museum; zie: De Vries 1983b, 128-130. Voor de storm en zijn gevolgen zie ook: Struick, 1982, 80-82; alsmede kort Haslinghuis & Peeters, 1965, 409, 412; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 58.
21. Met dank aan M.van Zandbergen te Utrecht voor deze informatie. Vgl. voor de plattegronden: Tekeningen in topografische Atlas HUA Y 11.10 en Y 11.11. Voor de Wittevrouwenabij Hofman, 1907, 117-136; Van Campen, 1975, 101-130 (tot de middeleeuwse periode beperkt); alsmede kort Denneman, 1997, 10-12.
22. Zie Bosch, 1829. Voor de ingangsvleugel: tekening tegenover titelpagina; voor de bouw 31-33; voor beschrijving 33-35; voor inwijding op 24-8-1829 (verjaardag Willem I) 37-46; voor afmetingen 102-104. Zie ook: Van Hoof & Luttik, 1989, 37-40; voor Offerhaus 13-15; alsmede Janssen, 1984, 11-18. Voor de fatale brand, waarbij alleen twee bijgebouwen bespaard bleven: *Rapport*, 1877. Op de plek van de kazerne verrees in 1882 een meisjes-HBS.
23. Tekeningen in Topografische Atlas HUA sub Y 11.3 (D1) en Y 11.3 (E2).
24. Voor de Amsterdamse Oranje-Nassaukazerne: Van Swigchem, 1965, 265-268; alsmede Treu, 1987/88, 59-66. Voor de kazernebouw in de vroege negentiende eeuw: Mens, 1983, 24-29. Zie voorts: Schukking, 1933, 76-84.
25. Zie: De Groot, 1988, 24-29. Voorts kort Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 46-49. Het al genoemde (zie noot 12) Dom-model gaf er een indruk van; zie De Vries, 1983a, 126-127.
26. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.3-4.
27. Willem Keetell, zoon van Theodorus Keetell en Christina Cornelia van Leuven, overleed op 20-1-1836 op 83-jarige leeftijd in Utrecht (HUA BSO Utrecht 21-1-1836). Blijkens de volkstelling van 1830 was hij katholiek. Zijn doop is niet terug te vinden, wel die van andere kinderen van zijn ouders.
28. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.4-6.
29. Over hem: Nepveu, 1843, 195-274; Graafhuis, 1984, 44-48; Santegoeds, 1995, 23-27.
30. Rapport B, z.n., z.d., GB (HUA 1007-I) 24, bijl.76A.
31. Notulen GR 8-5-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.29; notulen GR 14-8-1838, GB 24, p.49-50. Van Embden bewoonde het zuidelijke van de twee huizen op het bolwerk; zie Schuur, 1985, 71. Over het in 1551-1552 door een verre voorganger van Van Embden, Willem van Noort, aangelegde bolwerk Zonnenburg: Schukking & Labouchère, 1941, 49-52; De Jong, 1956, 38-40. Voor de sterrenwacht, die daar in 1853, kort na Van Embdens dood zou worden gebouwd: Klück, 1995, 143-148.
32. Geboren op 17-6-1812 in Amsterdam als zoon van de koopman Justus van Maurik en Jeannette Catharina de Haas (BSG GA Amsterdam 18-6-1812: 4/167); aldaar ongehuwd overleden op 12-4-1893 (BSO GA Amsterdam 13-4-1893: 4/21).
33. Voor de start van zijn loopbaan: Jager, 2002, 115; alsmede De Baar, 1994, 3. Over Klijn: Heijder, 1982, 46-52.
34. Voor het bouwkundig onderwijs aan de Amsterdamse Academie zie: Reynaerts, 1985, 250-260. Vgl. voorts voor heel Nederland: Lottman, 1986, 3-20; Krabbe, 1998, 69-83, 94-104 (speciaal voor de rol van de Academie 70-76).
35. Zie *Prijs-uitdeeling bij de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, van 1829, 1830 en 1831*, z.p. 1832 (exemplaar in GA Amsterdam: Q 400) 7, 29.
36. Zie Notulen RvB 9-9-1835, KABK (GA Amsterdam 681) 5, 153; met bijbehorend rapport van M.G. Tetar van Elven 1-9-1835, KABK 28: no.23.
37. Zie Notulen RvB 3-2-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 5, 225. Voor zijn veelvuldig spijbelen zie de aantekening in de 'Naamlijst der leerlingen voor de Bouwkunde, over het Jaar 1835 & 1836', KABK (GA Amsterdam 681) 107, sub nr.68 ('13 maal verzuim').
38. Voor het eerste: Rapport M.G. Tétar van Elven, 6-4-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 29: no.26 i.c.m. Notitie Tetar van Elven, 26-1-1836, KABK 29: no.190; voor het prijsvraagprogramma KABK 29: no.51. Voor het tweede: Rapport Tétar van Elven, 4-10-1836 no.10, KABK 29: no.51, met prijsvraagprogramma als bijlage.
39. Zie Notitie Tetar van Elven, 26-1-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 29: no.10. Voor biografische informatie over Tétar van Elven zie kort: Rieber, 1892, 29-30; voor summier Amsterdams oeuvre-overzicht van Tétar van Elven, zelf ook als praktizerend architect actief: De Roy van Zuydewijn, 1969, 51.
40. Instructie voor den Stads Fabriek of Architect te Utrecht, 29 artikelen groot, 9-10-1838 door de GR vastgesteld, GB (HUA 1007-I) 1899; vgl. speciaal artikel 4.
41. Idem, m.n. artikelen 2, 3, 4, 6, 14, 26.

42. En wel in het pand met het huidige nummer 12 (toen Noorderkade 326f), deel van een blok statige witgepleisterde panden dat in 1833 door J.D. Zocher ontworpen was. Voor Van Mauriks adres zie de volkstelling van 1840, in HUA.
43. Zie Van Heukelum, 1927, 40-42, die een rapport van Van Embden van 15-7-1838 noemt. Zie voorts voor de herstelwerkzaamheden: Haslinghuis & Peeters, 1965, 409, 412, 426, 431; alsmede De Vries, 1983b, 128-120.
44. Daarover uitvoerig: Tieskens, 1980, 149-164; alsmede Weijs, 1995, 139-162 (m.n. 146-149), die overigens op 146 het bouwcommissielid L.C. Hora Siccama (1807-1880) als ontwerper noemt en de rol van Van Maurik tot een adviserende beperkt. Een maquette uit 1844 van de timmerman De Wit van een niet uitgevoerd ontwerp van Van Maurik is bewaard gebleven; zie: Tieskens, 1983b, 139-141. Govert Witteveen Deketh werd op 5-2-1795 geboren en op 22-3-1795 waals gedoopt in Franeker als zoon van Jean Deketh en Imke Witteveen (RA Leeuwarden, DTB Franeker 269), en overleed op 21-1-1881 in Utrecht (HUA BSO Utrecht 24-1-1881).
45. Vgl. De Leur, 1933, 147-149.
46. Notulen GR 13-6-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.35. Aan de opvolging van Van Embden is tot dusverre slechts kort aandacht besteed door Tieskens, 1980, 151, die ook een paar mede-sollicitanten met naam noemt.
47. Blijkens opmerking in Notulen GR 26-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41.
48. Blijkens opmerking in Notulen GR 26-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41.
49. Notulen GR 11-7-1838, GB (HUA 1007-1) 24, p.39.
50. Bartholomeus Cornelis Johannes Visscher werd op 27-12-1799 geboren en op 12-1-1800 in 's-Hertogenbosch waals gedoopt als zoon van Gerardus Anthonij Visscher en Jacoba Maria Boogaert (GA Den Bosch, DTB 208), en overleed op 22-12-1869 in Utrecht (HUA BSO 24-12-1869).
51. Nominatieve staat, 1838. Vgl ook Notulen B&W 13-8-1838, GB 812, p.86; alsmede kort Tieskens, 1980, 151.
52. Notulen GR 25-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41-42. Vgl. voor de opdracht ook Notulen B&W 26-7-1838, GB 812, p.49; voor het gereedkomen Notulen B&W 13-8-1838, GB 812, p.86.
53. Nominatieve staat, 1838.
54. Vgl. Tieskens, 1980, 151.
55. Nominatieve staat, 1838.
56. Notulen GR 14-8-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.50.
57. Nominatieve staat, 1838.
58. Zie BR Delfshaven (GA Rotterdam), waar hij op 31-12-1859 als gemeentearchitect wordt vermeld.
59. In het BR van Delfshaven (GA Rotterdam) vindt men: Jan Mouthaan (geboren 25-5-1793 te Middelburg), zijn vrouw Willemien van 't Hoff (geboren 5-2-1796 te Gorinchem), en hun drie daar eveneens geboren kinderen Cornelia (1821), Johannes (1823, zeeman) en Hendrik (1825). Zijn vrouw overleed 8-1-1875 in Delfshaven (BSO Delfshaven 8-1-1875). Mouthaan was de zoon van Johannes Mouthaan en Jannetje van Diest (zie BSO Delfshaven 16-11-1875, bij gelegenheid van zijn overlijden op 14-11-1875). In Gorinchem heeft hij voorzover bekend geen blijvende architectonische sporen nagelaten; vgl. Stenvert 2004, 173-184.
60. Zie Kleijn, 1873; over het stadsrecht 303-311, over het aanzoek aan Rotterdam 330-345. Voor de annexatie: Gebuis & Van Hoek, 1989, 9.
61. Kleijn, 1873, 345-347.
62. Op 14-11-1875; zie GA Rotterdam, BSO Delfshaven 16-11-1875.
63. Geboren op 23-2-1817 in Delft als zoon van bakker Pieter Nicola en Christina de Hooijer (BSG GA Delft 1817:98); overleden op 17-3-1897 in Arnhem als weduwnaar van Georgette Eleonore Sanderson (BSO GA Arnhem 1897: 60/238).
64. Informatie ontleend aan brief W.A.Nicola aan RvB 5-4-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 30: no.19. Over het bouwkunstonderwijs in Den Haag: Lottman, 1984, 29-59 (m.n. 36-43); alsmede o.m. Beljon, 1982, 36-42. Over De Greef: zie boven, noot 1; alsmede: Von der Dunk, 2003, m.n. 39-41.
65. Voor inschrijvingsdatum zie Lijst der ingeschrevenen tot leerlingen voor de Koninklyke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1822-1833, KABK (GA Amsterdam 681) 105, sub nr.448. Voor de bekroning van zijn tekening: Notulen RvB 9-9-1835, KABK 5, p.153; en het bijbehorende rapport Tetar van Elven 1-9-1835, KABK 28: no.23. Tekeningen bewaard in de collectie van RdMz Zeist; zie Reynaerts, z.j., 25-26, cat.nr. 30A-C. Over De Thomon en zijn Beurs: Hautecoeur, 1912, 81-86; Loukomski, 1945, 297 en 394; alsmede Vogt, 1974, 119-133.
66. Zie Notulen RvB 19-4-1837 en 3-5-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 6, p.50-51 en p. 60. Voor de Grote Prijs: Dekkers, 1987, 179-220. Voor de belangrijkste gegevens m.b.t. die van 1837 aldaar 206, met prijsvraagprogramma op 218. Zie voorts kort Krabbe, 1998, 72-73.
67. Zie brief W.A.Nicola aan RvB 5-4-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 30: no.19. Van Embden was gedoopt in Utrecht op 10-5-1795, overleden op 4-12-1836 aldaar.
68. Nominatieve staat, 1838.
69. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr. 54-67 (in NAI Rotterdam), met de desbetreffende vermelding van zijn beroep. Voor de woningbouwprojecten zie kort: Schade, 1980, 89; alsmede Stenvert, 2000a, 94 (panden Paulstraat 52-65 en Catharijnestraat 119-145). Blijkens adresboekje uit 1855 (RA Arnhem) woonde Nicola er aan de Rijnkade G 33 (nu no.15). Voor de belangrijke rol van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de architectuurgeschiedenis: Krabbe, 1998, 113-241.
70. Geboren 8-9-1795, hervormd gedoopt 13-9-1795 in IJsselstein als zoon van de timmerman Cornelis van der Bie en Maria van Bemmel (HUA: DTB IJsselstein 214; voor het beroep van zijn vader HUA: BST Utrecht 22-5-1822 en 25-11-1826).
71. Van der Bie trouwde op 22-5-1822 in Utrecht met de winkelierster Johanna Cornelia Terwogt (geboren 15-4-1800 te Nederhorst-den-Berg, overleden te Utrecht 28-5-1826), op 26-11-1826 met Cornelia Johanna Terwogt (geen zuster, geboren te Utrecht 3-3-1799, overleden aldaar 26-3-1869); zie HUA: BS Utrecht. Voor zijn militaire dienstplicht tot 22-4-1819 zie HUA: BST Utrecht 25-11-1826, huwelijksbijlage 344; Van der Bie woonde toen bij zijn ouders in Koudekerk. Van der Bie woonde in Utrecht op het Oudkerkhof 70 (nu no.45); zie Volkstellingen van 1824 en 1830 in HUA. In het laatste geval werd als beroep architect opgegeven.
72. Nominatieve staat, 1838.

73. Zie: Hameete, 2000, 147. Overigens komt Van der Bie al in de volkstelling van 1840 in Utrecht niet meer voor.
74. Voor het laatste: zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr 54-67 (in NAI Rotterdam). Van der Bie ontbreekt in het personenregister van Stenvert, 1998. De meest opvallende bouwkundige bezigheid lijkt gedurende deze decennia te hebben bestaan uit de sloop van de stadwallen en poorten, en de vervanging daarvan door wandelparken; zie De Vries, 1961, II, 226-231; Ten Hove, 2005, 411-415. Voor de middeleeuwse stadsommuring zie: Hoefer, 1911, 37-81.
75. Volgens De Vries, 1961, II, 247: 1855 (foutief). Zijn opvolger werd Berend Reinders (1825-1890) uit Groningen, die twintig jaar in dienst bleef. Over hem (met het juiste vertrekjaar van Van der Bie) het opstel van Hameete, 2000, 139-148.
76. Blijkens bevolkingsregister Utrecht in HUA: oktober 1860 uit Loenen gekomen, eerst wonend Vredenburg C 752 (nu no. 46), vanaf mei 1861 Lange Elisabethstraat D 227 (nu no. 6), vanaf mei 1867 Slagtsteeg G 166 (nu no. 3); als beroep steeds bouwmeester vermeld. Aldaar overleden 2-5-1877, inmiddels zonder beroep (HUA: BSO Utrecht 3-5-1877).
77. Nominatieve staat, 1838. De architect werd geboren in Amsterdam op 29-3-1812 als zoon van Charles Hitchcock en Anna Aitchison, beiden zonder beroep wonend op de Achtergracht bij het Utrechtse Veer 10 (BSG GA Amsterdam 31-3-1812: 2/243v). Hij huwde op 20-6-1839 in Baarn J.C. de Wilde, kreeg op 9-2-1841 in Amsterdam een zoon en overleed op 21-11-1844 in Batavia (overlijdensadvertentie 11-3-1845, evenals voorgaande informatie ontleend aan Familieadvertenties CBG).
78. Voor pand met architect (foutief als J.P. Hitchcock vermeld) zie: Meijer, 1908, 72-73; Breen, 1909, 173; Kouwenaar, 1914, 19; Weissman, 1915, 11, voor het eerst van de *Engelse* architect Hitchcock sprekend; dit overgenomen door Van den Hoek Ostende, 1972, over het pand: 37-45 (voor Hitchcock 39). Voor Zeemanshoop ook: Crone, 1965, 210-213.
79. Informatie ontleend aan Immerzeel, 1842, II, 40-41 (met opsomming van de Nederlandse buitenverblijven en hun opdrachtgevers); Kramm, 1857, III, 693; Thieme-Becker, 1907, XVII (1924), 151 (overlijdensdatum foutief 11-3-1846); Scheen, 1969, I, 486 (idem: 11-3-1845); Colvin, 1978, 499. Voor Hardwick: Hobhouse, 1976, 32-49.
80. Nominatieve staat, 1838.
81. Geboren te Waddinxveen 24-4-1805, gehuwd met Wilhelmina Antonia Dorlandt (geboren 4-4-1805 in Middelburg); zie BR Vlissingen 1860-1890 deel K/1/139. Overleden te Vlissingen op 17-8-1882; zie BSO Vlissingen.
82. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr.54-67 (in NAI Rotterdam).
83. Stenvert, 2003, 255.
84. Geboren op 17-3-1805 en gedoopt op 24-3-1805 in Amsterdam als zoon van timmerman Willem Springer en Maria Elisabeth Doetzen, aldaar ongehuwd overleden op 16-10-1867 (GA Amsterdam DTB 288/63 resp. BSO 18-6-1867: 6/25). Voor de kunstenaarsfamilie Springer: Ringeling, 1968-1969, 153-176; voor Hendrik aldaar 159. Voor summiere biografische informatie zie voorts: Rosenberg, 1972, 107.
85. Nominatieve staat, 1838.
86. Leliman, 1869, kol. 97-110.
87. Ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nrs 54-67 (in NAI Rotterdam).
88. Zie Leliman, 1869, kol. 98-99. Voor de Groote Prijs van 1827: Dekkers, 1987. Vgl. voorts: Dekkers, 1986, 36-40.
89. Leliman, 1869, kol.99.
90. Aldus Leliman, 1869, kol. 98. Voor de herbouw: Kooiman, 1941, 134-157 (zonder H. Springer te noemen; wel W. Springer op 148, 150-151, 153 vermeld); zie ook Van Tilborgh, 1983, 117-119. Voor Moele, in 1842 mede-oprichter van de Maatschappij, recent: Von der Dunk, 2005, 165-167.
91. Voor Springers militaire plichten: Leliman, 1869, kol. 100; voor drie aan de Academie bekroonde prijsvraagontwerpen van Stoothuys, bewaard in RdMz Zeist: Reynaerts, z.j., 42-45 met cat.nr 48A-C, 48D-F, 48G-I.
92. Leliman, 1869, kol. 99-100. Voor de rol van Tétar van Elven aan de Academie: Krabbe, 1998, 73-76.
93. Von der Dunk, 1992b, 111-134.
94. Voor de naar Springers ontwerp door P.J.Hamer (1812-1887) uitgevoerde gotiserende verbouwing van de Amstelkerk: Van Eeghen, 1961, 171-173; Groen, 1970, 6-7; Van der Veen, 1988, 52-53. De Beurs zou uiteindelijk in 1841-1845 niet naar ontwerp van Springer, maar van J.D.Zocher gebouwd worden; zie De Vries, 1984, 140-159; alsmede Heijder, 1980, 307-311; Tieskens, 1983a, 135-138.
95. Leliman, 1869, kol. 101. Voor het Rotterdamse tekengenootschap: Schutze van Houten, Mensing & Sluiter, 1863, 6-14; Bakker, 1900; aldaar, 59 de prijsvraag met winnaar en consequenties vermeld.
96. Leliman, 1869, kol. 100; Rosenberg, 1972, 159.
97. Leliman, 1869, kol.106 resp. 102.
98. Leliman, 1869, kol.106. Voor het Paleis voor Volksvlijt zie recent uitvoerig: Wennekes, 1999, 49-56; alsmede voorts Van Dam, 1940, 138-144 (zonder Springer te noemen). Wennekes noemt op p. 51 Springer als een van de tien inzenders; zijn uit 1856 daterende ontwerp vindt men afgebeeld bij De Groot, 1982, 60.
99. Zie Ringeling, 1968-69, 159; en m.n. Leliman, 1869, kol. 102-104, met gespecificeerd lijstje, lopend van 1828 tot 1858. Vóór 1838 had hij er al zes op zijn naam staan, van Paramaribo tot Delft.
100. Zie Leliman, 1869, kol. 104; Ringeling, 1968-69, 159.
101. Geboren op 1-12-1812 in Amsterdam als zoon van de timmerman Nicolaas van Zoelen en Anna Veldhuizen (BSG GA Amsterdam 2-12-1812: 5/250). Overleden op 18-1-1869 in Vught (BSO Vught, RA Den Bosch). Over hem is van mijn hand een monografisch artikel in voorbereiding, t.z.t. bestemd voor het *Jaarboek Amstelodamum*.
102. Voor de drie gewonnen prijsvragen: Notulen RvB 9-9-1835, 4-5-1836, 7-6-1837, in KABK (GA Amsterdam 81) resp. 5, pp. 153 en 265; 6, p. 83. Voor de daaraan ten grondslag liggende rapporten van directeur bouwkunde M.G.Tetar van Elven van resp. 1-9-1835, 6-4-1836, 12-5-1837: resp. KABK 28: no.23, 29: no.26, 30: no.40. Tekeningen bewaard in collectie RdMz Zeist; zie Reynaerts, z.j., 61-63, resp. cat.nr 62A-C, 62 D-E, 62F-G. De eerste van de drie betrof de bibliotheekprijsvraag, waarin Van Maurk als tweede eindigde (zie boven). Voor Van Zoelens deelname aan de Grote Prijs van 1837: Dekkers, 1987, 206.
103. Zie Lottman, 1986, 15.

104. Nominatieve staat, 1838.
105. De bewuste post was vacant gekomen doordat de vorige stadsbouwmeester van Harderwijk net in 1835 directeur bouwkunde aan de Academie geworden was, wat hij tot 1869 zou blijven: Tétar van Elven zelf. Zie o.m. Krabbe, 1998, 74.
106. Brief van M.Tetar van Elven, 25-2-1836, bijlage bij brief J. Verhoeven aan 4e Klasse KNIW, 23-2-1836, KNIW (RA Haarlem 175) 132, III no.102.
107. Zie BR van Amsterdam in 1851, GA Amsterdam inv.nr. 912, 469, buurt SS afd. 3/202. Voor zijn woonhuis: *Vier eeuwen*, 1976, I, 208-209.
108. Zie ledenlijsten 1843-1871 MBB, MBB inv.nr. 54-67 (in NAI Rotterdam).
109. Zie resp. Von der Dunk, 2004, 57-61; idem, o.c. [101].
110. Voor de eerste binnenkort: Von der Dunk, 2006; voor de tweede: Van Deelen, 1981, 38-44; Baars & Steeman-Borst, 1983, 3-12; Baars, 1992, 72-75.
111. Van Zoelen, 1860, kol. 237-242, met plaat XI.
112. Zie BR GA Amsterdam over 1865, sub Z 170 (Frederiksplein 29).
113. Geboren op 16-12-1811 in Leeuwarden als zoon van de 19-jarige timmerman Jacob Romein en de 25-jarige Janke Pabes van der Helm; overleden aldaar op 24-2-1881. Van alle negen sollicitanten de enige aan wie tot dusverre monografische studies gewijd zijn: Boschma, 1964, 439-467 (aldaar levensdata 445, resp. 449); en - n.a.v. de door hem ontworpen hervormde kerk van Terband - Yedema, 1992, met levensdata op 18 en oeuvrelijstje op 19.
114. Nominatieve staat, 1838.
115. Boschma, 1964, 445-447; Yedema, 1992, 18. Algemeen over het bouwkundig onderwijs in Rotterdam: Lottman, 1983, 243-271. Bakker, 1900, noemt Romeins prijs niet.
116. Boschma, 1964, 448; Yedema, 1992, 18.
117. Voor een oeuvrelijst zie Boschma, 1964, 464-466; Yedema, 1992, 19. Vgl. voor een overzicht van zijn nog bestaande werk: Stenvert, 2000b, passim (zie register).
118. Voor Romeins openbare gebouwen binnen en buiten de Friese hoofdstad: Boschma, 1964, 453-460; alsmede Karstkarel, 1985, passim (zie register); Yedema, 1992, 21-23, 25-29. Voor de verbouwing van de Jacobijnerkerk (zonder Romeins naam te noemen): Fahner & Wassenaar, 2003, 4-7. Voor het Paleis van Justitie: Mulder, 1993; en Bosch, 2003, 319-324.
119. Zie voor Romeins kerken: Boschma, 1964, 449-453; Yedema, 1992, 21 en 31-33, plus speciaal over die van Terband (1843) 35-45; vgl. voorts het korte opstel van Elzinga, 1979, 109-115. Speciaal over die van St. Jacobiparochie: Elzinga, 1981; Kingmans, 1988, met op 32-36 biografische informatie over Romein.
120. Te weten Akkrum (Doopsgezinde Kerk, 1835, officieel op naam van zijn vader Jacob Romein) en Arum (Hervormde Kerk, 1836), tezamen afgaand op de oeuvrelijst van Yedema, 1992, 19, zijn enige bekende werk tot zijn sollicitatie in Utrecht. Van de laatste is in het Fries Museum een voorontwerp bewaard gebleven, afgebeeld bij Boschma, 1964, 451. Jacob Romein was tevens aannemer bij de bouw van de Garnizoensinfirmerie op de Jakobijnerdwinger in Leeuwarden (1836); zie Eekhoff, 1846, 248. Mogelijk heeft ook zijn zoon Thomas hier ervaring opgedaan. Voor Rijkswaterstaat en de kerkbouw, op grond van onderzoek in de provincie Gelderland: Von der Dunk, 1989b, 91-116; Von der Dunk, 1990, 107-129; Von der Dunk, 1992a, 1-14; alsmede Krabbe, 1998, 90-94. Voor een productief Waterstaatsopzichter, H.H. Dansdorp: Looijenga, 1990.
121. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr.54-67 (in NAI Rotterdam). Voor dat laatste: Boschma, 1964, 447-448. Zie ook Krabbe, 1998, 137.
122. Als een der liefst 47 sollicitanten, volgens De Vries, 1961, II, 247. Voor de opvolgingsprocedure m.b.v. een examen, waarvoor 24 personen werden opgeroepen, zie Hameete, 2000, 139-140, zonder overigens de naam van Romein te noemen.
123. Zie Boschma, 1964, 448-449, met de opgevoerde citaten.
124. Tieskens, 1980, 151.
125. Voor zijn verdere loopbaan zie kort: De Baar, 1994, 3; Jager, 2002, 115; voor zijn verrichtingen in stadsdienst aldaar, passim.
126. Zie: ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr 54-67 (in NAI Rotterdam); resp. Van Maurik, 1844, 21-26.
127. Zie: Van Geemert, 2001, 140-141.
128. Stenvert, 2006, 165.
129. Zie resp. Goudswaard, 1981, 66, 69-71; en Rapport, 1873, kol. 143-146, met plaat 21 (fig. 341-346). Hierover, vnl. de instelling en nauwelijks het gebouw betreffend, de architect slechts terloops noemend: Groen, 1964, 278-284; De Baar, 1989, 292-296; alsmede Zeilstra, 1985, 31-34.